

13. ZÁVĚR

Exkavace kostelního pohřebiště na severovýchodním předhradí Pohanska u Břeclavi proběhla mezi léty 2008 a 2012 jako součást dlouhodobého systematického výzkumu lokality, kterou řadíme mezi nejdůležitější centra Velké Moravy. Terénní práce navázaly na objev do té doby neznámé raně středověké rotundy, která se stala již druhou církevní stavbou odkrytou na Pohansku (Macháček *et al.* 2014). V rámci našeho bádání jsme se snažili pochopit širší historické souvislosti vzniku křesťanského chrámu, účel této stavby, sociální charakteristiku komunity, která v něm a v jeho okolí pohřbívala, a v neposlední řadě upřesnit i časový rámec těchto událostí. Konkrétní výzkumné cíle jsme formulovali v několika základních otázkách, prezentovaných v úvodu této práce. Dříve než přistoupíme k odpovědím, jež z našeho výzkumu vyplynuly, stručně charakterizujeme celou nekropoli.

13.1 Charakteristika kostelního pohřebiště na severovýchodním předhradí Pohanska u Břeclavi

Severovýchodní předhradí, kde se dotčené pohřebiště v rámci Pohanska nachází, tvoří oválný, mírně zvýšený areál (cca 2,7 ha), který je obklopen mrtvými rameny Dyje a její říční nivou. Jedná se o severní cíp písčito-šterkovité vyvýšeniny, silně poznamenané erozní činností Dyje, která prochází celým Pohanskem od jihu na sever. Od centrální části aglomerace je předhradí odděleno destruovaným opevněním. Druhý kostel i areál pohřebiště je v rámci severovýchodního předhradí situován na mírné elevaci, která je po kostele z Velmožského dvorce a již dříve prozkoumané východní části předhradí třetím nejvyšším místem Pohanska.

Hřbitov spadá se svými 152 hroby (a 154 pohřbenými jedinci) do skupiny velkých středohradištních pohřebišť (Dostál 1966, 10). Získaný soubor kosterních pozůstatků byl výborně zachovaný a zejména kostry dospělých jedinců byly vyzvednuty s minimem poškození či absencí částí kostry. Právě díky výborné zachovalosti

se stal tento kosterní soubor předmětem intenzivního antropologického výzkumu, který se doposud zaměřoval na antropologické a tafonomické charakteristiky zdejší populace. Celkem jsme identifikovali 97 nedospělých a 58 dospělých jedinců. Největší procentuální podíl dosáhla kategorie infans Ib (tj. mezi 1 a 6,9 rokem života; celkem 34 % jedinců). Druhou nejčetnější kategorií je skupina dospělých mezi 35 a 49,5 rokem života (celkem 19 %). Naopak nejméně četnou skupinou jsou nálezy z období fetus, tj. od početí do narození (1 %). Získaný demografický profil věku u jedinců z pohřebiště u druhého kostela nevybočuje zásadně z věkové struktury pozorované na pohřebištích z ostatních poloh Pohanska. Odhad pohlaví jsme provedli u 88 % případů. Ukazuje se, že mužské hroby dosahují na pohřebišti u druhého kostela vyšší četnosti (56 %) než hroby ženské (44 %) – s výsledným poměrem přibližně 1,12. Jejich poměr se však významně neodchyluje od rovnosti četností mužů a žen. Nezdá se proto, že by byl výrazně vychýlen ve prospěch jednoho pohlaví, i když dle statistických údajů v dnešní populaci je zastoupení mužů a žen opačné.

Pokud jde o celkový rozsah hřbitova, pak můžeme konstatovat, že byl odkryt skoro v úplnosti. Rozkládá se na ploše přibližně 710 m², přičemž od severu na jih měří cca 35 m a od východu na západ asi 25 m. Je orientován podle hlavní osy kostela, která probíhá od JZ k SV. Tento směr dodržuje i většina hrobů. Plocha pohřebiště byla zřejmě na samém počátku pohřbívání vymezena ohrazením, ze kterého se dochoval pouze palisádový žlábek, který byl při výzkumu identifikován a prozkoumán jen zčásti. Prozkoumané i hypoteticky rekonstruované rohy žlábků směřují k hlavním světovým stranám. Žlábek vymezuje lichoběžník o délce stran 20 m (JV), 19 m (JZ), 18 m (SZ) a 15 m (SV) o celkové ploše cca 336 m². Hroby se nacházejí jak uvnitř této plochy, tak vně, přičemž respektují její severozápadní a jihovýchodní hranici. Jihozápadní a severovýchodní hranice je však narušena několika hroby, což znamená, že ohrada byla funkční jen ve starších fázích existence pohřebiště.

U hrobů jasně dominoval obdélníkový tvar jámy. Svými rozměry odpovídají povětšinou velikosti těla nebožtka. Výjimky se na pohřebišti vyskytují málo, ale zato jsou výrazné, např. do nadstandardně velké jámy (největší na pohřebišti) byla uložena žena bez inventáře (H 154), pohřbená v prestižní poloze těsně u jižní zdi kostela. Je pravděpodobné, že měla přímý vztah k mužům a dětem z interiéru rotundy. Na pohřebišti kolem druhého kostela bylo evidováno několik typů úprav hrobové jámy využívajících jako základní materiál kámen nebo dřevo. Mezi záměrné úpravy hrobových jam řadíme úplné, téměř úplné nebo jen symbolické kamenné obložení obvodu hrobu (27x), obložení jámy lidskými kostmi (1x společně v kombinaci s kamenem), kamenné skříňky (2x), plošný kamenný překryv (pět jistých překryvů) a dřevěnou úpravu dna v podobě podložky/desky (13x), na kterou bylo uloženo buď tělo mrtvého, nebo dřevěná schránka. Pouze ve čtyřech případech se konstrukce prolínají, a to kamenné obložení s negativem dřevěné konstrukce (2x), kamenné obložení v kombinaci s lidskými kostmi (1x) a kamenný překryv s negativem dřevěné konstrukce (1x). Mnohem častější je kombinace úprav hrobové jámy s primárním dutým prostorem (7x). Hroby s vnitřními konstrukcemi se koncentrují většinou v blízkosti rotundy.

Specifikem pohřebišť na severovýchodním předhradí Pohanska jsou tzv. kamenné překryvy hrobových jam. Kamenný překryv nebo jeho pravděpodobný výskyt byl identifikován povětšinou jen severně od rotundy. Mezi hroby s jasně vymezeným kamenným překryvem řadíme pět celků. U devíti hrobů nebyla nálezová situace zcela jasná, např. tam, kde kamenná struktura ležela mezi dvěma hroby a částečně oba překrývala, anebo tam, kde je pochybnost o intencionalitě překryvu. Další kategorií jsou hroby, u kterých byl hypotetický kamenný překryv stanoven na základě rekonstrukce velkomoravského pochůzného horizontu pomocí skládání jednotlivých digitalizovaných dokumentačních úrovní (sedm hrobů). Hroby s kamenným překryvem (i u devíti nejasných případů) byly orientovány většinou v minoritně zastoupeném směru Z-V.

Na pohřebišti u druhého kostela na severovýchodním předhradí dominuje standardní uložení mrtvých do hrobu, a to poloha nznak s horními končetinami podél těla a s nataženými dolními končetinami. Mezi odchylky, které jsou tolerovány v rámci definice standardní polohy, patří pokrčení v lokti, různé varianty uložení rukou anebo mírné pokrčení v kolenou a různé nasměrování nohou u dolních končetin. Jedinou jasnou výjimkou je žena z H 84, umístěného severně od kostela, která ležela na pravém boku s mírně pokrčenými dolními končetinami.

V průběhu výzkumu nekropole byly objeveny pietně uložené lidské kosti, uložené bez anatomického pořádku, které původně pocházely z hrobů narušených mladším pohřbem. Jedná se o sekundární pohřby lid-

ských ostatků. Na pohřebišti bylo identifikováno celkem sedm takových situací, ale pouze u pěti z nich můžeme mluvit o záměrném sekundárním pohřbu. U dalších dvou případů je jednalo o shrnutí kostí staršího pohřbu na stranu hrobové jámy, která byla využita pro nový pohřeb, a o využití kostí z porušeného staršího hrobu pro úpravu/obložení hrobové jámy nového pohřbu. Fenomén sekundárních pohřbů ve formě skladu kostí je zaznamenán i na jiných raně středověkých pohřebištech. Častěji se vyskytují na kostelních hřbitovech, kde byl prostor k pohřbívání omezenější, a tedy mohlo častěji docházet k narušování starších hrobů, ale jsou evidovány i na tzv. venkovských pohřebištech. Výskyt tzv. skladů kostí na pohřebištech konce 9. a v 10. století můžeme spojovat s vlivem křesťanské nauky na pohřební ritus. Pietní chování k ostatkům lidí pocházejících z dané komunity se stalo územ.

Na pohřebišti se však objevují i tzv. pohanské elementy pohřebního ritu, mezi něž počítáme přítomnost nádoby v hrobě, kde byl patrně umístěn potravinový milodar v podobě nápoje či jídla. Na severovýchodním předhradí bylo identifikováno celkem pět hrobů s hrncem. Keramika byla součástí hrobové výbavy dvou dětí, dvou mužů a jedné ženy. Kvalitní keramika točená na kruhu se nacházela ve dvou hrobech. Nekvalitní, špatně pálené zboží bylo nalezeno ve třech hrobech. Na základě určitých indicií je možné vyslovit hypotézu, že keramika sloužící pouze jako obal potravinových milodarů byla vyráběna právě pouze pro pohřební účely, zatímco keramika použitá při rituálech v průběhu pohřbu pocházela z běžné kuchyňské produkce a po ukončení obřadu byla rituálně poničena.

Na pohřebišti u rotundy na Pohansku byly artefakty nalezeny v 66 hrobech, což je 43 % ze všech 154 pohřbů. Jako intencionální milodary či součást kroje zemřelého však můžeme označit jen předměty z 61 hrobů (39,6 %), když nebudeme počítat víceméně náhodné nálezy ze záspy hrobových jam.

K nejcennějším nálezům patří šperk – především náušnice. Na kostelním hřbitově severovýchodního předhradí Pohanska bylo nalezeno 38 náušnic, resp. záušnic. 18 z nich je vyrobeno ze stříbra a 20 z bronzu (v pěti případech bronzu pozlaceného). Pochází z 16 hrobů. Náušnice z pohřebišť na severovýchodním předhradí lze z typologicko-chronologického a materiálového hlediska rozdělit do tří skupin: honosný stříbrný či bronzový pozlacený šperk tzv. veligradského typ (dříve označovaný i jako byzantsko-orientální), jednodušší bronzový šperk zvaný podunajský a stříbrné záušnice.

Typický velkomoravský šperk dále reprezentují gombíky. Na kostelním pohřebišti severovýchodního předhradí Pohanska se jich našlo v šesti hrobech deset, resp. jedenáct, budeme-li ke gombíkům počítat i drobný olovený knoflík (3,9 % všech pohřbů). Nové

nálezy z Pohanska lze podle materiálu rozdělit do dvou základních skupin – gombíky kovové (šest, resp. sedm kusů) a skleněné (čtyři kusy). Kovové exempláře byly vyrobeny z bronzu/mědi s nižším obsahem cínu (do 2–4 %), ve čtyřech případech zdobený zlacením. Jediný drobný knoflík byl z olova.

Šperk nalezený v hrobech na severovýchodním předhradí Pohanska byl podroben speciálním materiálovým analýzám. Aplikovali jsme dvě základní metody: rentgenově fluorescenční spektroskopii (XRF) a skenovací elektronovou mikroskopii (SEM). Díky nasazení moderních analytických metod (XRF, SEM) se podařilo rozpoznat několik důležitých trendů v technologiích užívaných při výrobě šperků. Ukazuje se, že na výrobu typologicky shodných šperků nalezených v jednom hrobě byl používán stejný materiál. Zjevně to odráží specifickou produkci jednotlivých dílen a její proměnu v čase. U stříbrného šperku patří ke klíčovým kritériím podíl zlata ve slitinách stříbra. Mezi šperkem vyrobeným z mědi a jejích slitin jsme kromě skoro čistého kovu, identifikovali i bronz a olovenou, resp. cínovou mosaz. Fenomémem je pozlacení. Rtuť, která ve všech případech provázela zlato, jednoznačně ukazuje, že šperk byl pozlacen žárově s pomocí amalgámu – slitiny rtuti a zlata. Podařilo se doložit také užití tvrdé stříbrné pájky. Jak z typologie, tak i materiálové a technologické analýzy vyplývá pozoruhodná shoda mezi šperkem z raně přemyslovských Čech a šperkem z Pohanska, která souvisí s podobným datováním a kulturními vazbami mezi oběma regiony.

Na lokalitě bylo nalezeno i 24 skleněných korálků. Jedná se dva základní typy, a to zástupce velké heterogenní skupiny korálků příčně členěných neboli segmentovaných a korálky olivovité podélně členěné. V zásypu hrobu H 133 byl evidován další již méně obvyklý typ – jednobarevný drobný kotoučovitý korálek. Raritou je drobný bikónický korálek vyrobený z radiolariového slínovce až vápence, tedy z materiálu, ze kterého se na Pohansku vyráběly přesleny.

Další nálezy souvisely s vírou zemřelých, resp. sloužily jako apotropaion. Mimořádně významný je olovený závěsek ve formě křížku, který byl jediným nálezem v hrobě H 134. Závěsek má tvar jednoduchého tzv. latinského kříže se zaoblenými konci ramen. Malý oválný navlékací otvor se nachází na vertikálním rameni. Součástí hrobové výbavy nedospělého jedince z hrobu H 95 byla železná kaptorga. Jednalo se o malou schránku nošenou na krku – součást náhrdelníku sestaveného ze skleněných segmentovaných a olivovitých podélně členěných korálků, který byl doplněn o dva závěsky z třetihorních fosilních ulit. Z pohřebiště kolem druhého kostela na severovýchodním předhradí Pohanska pochází i rolničky, kterými bylo vybaveno dítě (infans Ib) z hrobu H 197. Snad plnily funkci amuletu, ochraňujícího nositele před zlými silami, kouzly či duchy.

K vyložené mužské výbavě patří zbraně a součásti z výstroje jezdce. Z hlediska těchto nálezů patří pohřebiště u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska mezi významnými velkomoravskými nekropolemi spíše k těm podprůměrným. V žádném z hrobů zde nebyl nalezen meč a militaria tak reprezentují pouze dvě sekery. Absentují i opaskové garnitury, které na Moravě patřily mezi důležité symboly mužské elity. Více zastoupeni jsou pouze jezdci s ostruhami, jejichž čtyři hroby tvoří 2,6 % všech pohřbů. Ve třech hrobech se ostruhy původně nacházely ve funkční poloze na nohou zemřelých. Byly zde doplněny i kováními z garnitur ostruh. Pouze v hrobě H 168 ležely ostruhy mimo svou funkční polohu. Podle tradičního schématu lze ostruhy z pohřebiště u rotundy rozdělit do dvou základních kategorií: většina náleží k běžnému typu IA, jeden pár však reprezentuje chronologicky důležitou skupinu ostruh s dlouhými bodci. Ostruhy s mimořádně dlouhými bodci (4,3–5 cm) z hrobu H 105 ze severovýchodního předhradí Pohanska jsou výjimečné i v dalších ohledech. V hrobě se kombinovaly s nomádskou sekerou. Kromě bodce vsazeného do oblouku ramen, který je nejdelší ze všech známých velkomoravských příkladů, mají i unikátní ploténky štíhlého erbovitého tvaru, zdobené plastickými žebry. Na našem území k nim dosud neexistuje žádná známá paralela. Přesné analogie však známe ze Slovinska – z hradiska Gradišče nad Bašljem.

Sekery z hrobů H 60 a H 105 představují jediné dva reprezentanty zbraní na pohřebišti. Sekera z hrobu H 60 je typickou velkomoravskou bradaticí. Patří k typu IB. Daleko zajímavější zbraní, a to nejen z chronologického, ale i širšího kulturně-historického hlediska je drobná sekera z hrobu H 105. Svoji formou se podstatně liší od bradatic – běžných bojových seker Velkomoravanů. Má velice krátké, avšak poměrně vysoké trapézové tělo a rovné symetrické ostří. Tyl sekery je na konci konflíkovitě zesílen do jakéhosi obuchu. Tělo je k hlavě sekery s okem připojeno přes zduřelý krček. Na délku měří sekera pouhých 10,6 cm. S pomocí rentgenového snímkování se zjistilo, že byla na povrchu bohatě zdobena. Vzhledem k jejímu tvaru i velikosti bychom ji mohli nazvat čakanem či fokošem. Zbraně podobného charakteru se od 10. stol. objevovaly ve východní Evropě či ještě dále, kam se dostaly spolu s euroasijskými nomády. Geograficky nejbližší paralely k sekerám s krátkým trapezovitým tělem lze nalézt mezi archeologickými památkami Karpatské kotliny, kde jsou považovány za zbraně z doby záboru země starými Maďary.

K nejčastějším nálezům patří nože (37 exemplářů), které byly nalezeny v 31 hrobech (20 % všech hrobů). Mezi nože byly zařazeny i případy, které interpretujeme jako tzv. „skalpel“. V hrobě H 78 byla bronzová rukojeť skalpela, v hrobě H 95 naopak pravděpodobně železná čepel. U šesti exemplářů byly identifikovány

na čepelích odlehčovací žlábků, které snižují nároky na množství použitého materiálu čepelí a zlepšují její pevnost. Nejlépe zachované odlehčovací žlábků jsou na nožích z hrobu H 114, které byly plátované měděným plíškem. Jde o další dva exempláře náležející do specifické skupiny luxusních nožů, které již známe nejen z jiných poloh Pohanska, ale i několika dalších raně středověkých lokalit, kde prokazatelně sídlila tehdejší elita.

Z ostatních nálezů se na kostelním pohřebišti severovýchodního předhradí objevilo kružítkové rydlo, kovová jehla či parohová schránka s bohatě zdobeným povrchem. Velmi specifickým předmětem je plochá bronzová rukojeť či schránka lichoběžníkovitého tvaru, která pochází z hrobu H 166 z interiéru rotundy. Analogie diskutovaného předmětu známe z různých míst východní periferie karolínského světa. Na Velké Moravě se kromě Pohanska našel ve dvou exemplářích i v Mikulčicích a po jednom na Sadech u Uherského Hradiště a v Rajhradcích. Z Karpatké kotliny pochází jeden exemplář z hrobu u kostela sv. Hadriana v Zaláváru. Otázka jejich funkce není dosud uzavřena, je však zřejmé, že diskutované předměty hrály v kultuře Velké Moravy mimořádně důležitou roli. Vyplývá to z jejich nálezového kontextu. Nacházíme je při výzkumech církevní architektury a kostelních hřbitovů, často v hrobech umístěných na prestižních místech – v interiéru (dva případy) či těsně u vnější strany zdí kostelů (dva či tři případy).

V korozních produktech kovových artefaktů se v některých případech zachovaly i textilie. Celkem byly fragmenty textilu identifikovány v 11 vzorcích ze sedmi hrobů. Celkem devěkrát se podařilo určit typ tkalcovské vazby. Šestkrát šlo o plátňovou vazbu, jedenkrát o plátňovou vazbu se vzorem a stopy keprové vazby 2/1 byly identifikovány na dvou předmětech. Surovinu, z níž byla tkanina vyrobena, se podařilo určit ještě ve třech případech. Pro období raného středověku se z našeho území vůbec poprvé podařilo identifikovat textilie vyrobené z vláken kopřivy. Z dalších materiálů jde o len a vlnu.

Po stručné charakteristice celého pohřebiště se vrátíme k základním otázkám, na které měl náš výzkum přinést odpovědi.

13.2 V jaké době se pohřbívalo v okolí rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska?

Datování pohřebiště byla v naší práci věnována mimořádná pozornost. Tuto problematiku jsme se snažili řešit s pomocí několika různých, na sobě nezávislých metod a jejich výsledky pak navzájem komparovat. Vycházeli jsme jak z terénních pozorování, zvláště ver-

tikální a horizontální stratigrafie, která byla důležitá pro relativní chronologie, tak i z vlastních hrobových nálezů, které jsme datovali *per analogiam*. Pro validaci našich výsledků jsme použili radiokarbonové datování z kosterních pozůstatků.

V místech kostelního pohřebiště na severovýchodním předhradí Pohanska byly výzkumem prozkoumány hroby, sídlištní objekty a palisádové žlábků, které jsou v řadě případů ve vzájemném stratigrafickém vztahu. Ze 154 hrobů na pohřebišti byla jen třetina (56 hrobů) bez jakéhokoliv stratigrafického vztahu. Ostatních 98 hrobů je buď narušeno jiným hrobem, nebo narušuje hrob, objekt či palisádový žlab. Všechny hroby respektují základy kostela a žádný hrob v jakémkoliv úrovní není narušen sídlištním objektem nebo palisádovým žlabem z raného středověku. Z plánu je zřejmé, že sídlištní objekty i palisádové žlábků jsou vždy superponovány hroby, a ve zkoumaném prostoru patří tedy k nejstarším. Celkový vývoj pohřebiště na základě vertikálně stratigrafických vztahů lze rekonstruovat následovně:

Nejstarší vrstvu zde tvoří sídlištní objekty. Základy kostela a palisádový žlabek hřbitovní ohrady jsou patně mladší, ale přímý stratigrafický vztah mezi nimi a sídlištními objekty zaznamenán nebyl. Na jejich vzájemný vztah usuzujeme pouze na základě rekonstruovaného průběhu žlabku v severovýchodním úseku, kde palisáda hypoteticky přecházela přes sídlištní objekty č. 141 a 142. Další chronologickou vrstvu lokality tvořily hroby uvnitř ohrady, které patří do stratigraficky starší skupiny hrobů. Následují hroby, které tuto skupinu superponují, případně porušují již nefunkční ohrazení hřbitova.

Pro diskusi o počátcích pohřebiště a při jeho synchronizaci s jinými částmi sídlištní aglomerace na Pohansku je důležité zjištění, že hroby vždy překrývaly sídlištní jámy. Datování vychází z logické premisy, že nálezy ze sídlištních objektů musí být starší než hroby, které leží nad nimi. Pro funerální aktivity na severovýchodním předhradí lze tímto způsobem stanovit *terminus post quem*. Sídlištních objektů porušených hroby bylo na lokalitě celkem jedenáct (objekty č. 126, 130, 134, 137, 139, 141, 142, 144, 161, 162, 163). Jejich datování se zakládá především na keramice a statistické metodě – analýze hlavních komponent (PCA). Podle hodnot faktorových skóre byly všechny datovatelné objekty ze severovýchodního předhradí zařazeny buď do časně slovanské, resp. starohradištní fáze (SVP_126) či fáze vrcholně velkomoravské (SVP_130, SVP_134, SVP_137, SVP_142). S únosnou mírou nejistoty můžeme datovat i některé další objekty, u nichž malý počet nalezených střepů neumožnil aplikaci statistických metod, a to díky přítomnosti velmi charakteristické keramiky v jejich výplni. K jednotlivým chronologickým skupinám byla již dříve s pomocí širších analogií a dendrochronologických analýz přiřazena absolutní

data. Zatímco první skupina spadá do širokého období od 6. do 8./9. stol., je vrcholně velkomoravská fáze datována do úzkého intervalu mezi poslední čtvrtinou 9. stol. a počátkem 10. století. Keramika tzv. mikulčického okruhu s prožlabenými okraji, která je vůdčím typem této skupiny, se podobně datuje i v sousedních Mikulčicích. Uvedená zjištění jsou významná při posuzování funerálních aktivit v okolí rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska. Ty nemohou být starší než uvedené období. Podle vertikální stratigrafie a datování sídlištní keramiky se zde tedy pohřbívalo nejdříve od poslední čtvrtiny 9. stol. a to v několika po sobě následujících fázích. Podle tohoto zjištění existovalo pohřebiště u rotundy v samotném závěru velkomoravského Pohanska s pravděpodobným přesahem do období povelkomoravského.

Modelování horizontálního vývoje pohřbívání je založeno na předpokladu, že nejdříve byl postaven kostel. Uvnitř kostela a okolo něho se začalo pohřbívat až následně. Funerální aktivity probíhaly zpočátku v rámci ohrazení hřbitova. V další fázi bylo ohrazení porušeno a pohřbívání pokračovalo dále do okolí. Do druhé fáze jsme zařadili i stratigraficky mladší hroby, přestože se některé nachází i v blízkosti kostela. Závěrečnou fází pohřbívání reprezentují hroby v severní části pohřebiště orientované většinou Z–V. Tyto hroby nejsou stratigraficky porušeny hroby první nebo druhé fáze. Obecně však lze konstatovat, že prostorová distribuce chronologicky citlivých nálezů na pohřebišti okolo druhého kostela nevykazuje průkazné doklady plošného vývoje. Pohřebiště patrně existovalo příliš krátkou dobu.

Datování funerálních aktivit v okolí rotundy na Pohansku mohou zpřesnit některé artefakty. V zásadě platí, že se nálezy seskupují do dvou základních chronologických horizontů – velkomoravského a povelkomoravského.

Podle nálezů z hrobů se zdá, že funerální aktivity v okolí druhého kostela na Pohansku začínají někdy ve druhé polovině 9. stol., nejspíše až v jeho závěrečné čtvrtině. Rozhodující pro předložené datování je především výskyt těch variant velkomoravských náušnic veligradského typu, které L. Galuška popisuje jako součást „módy mocných“ z konce Velké Moravy. Analogické exempláře známe i z prostředí raně středověkých českých elit – hlavně z pohřebiště v Lumbeho zahradě na Pražském hradě. Závěr funerálních aktivit na severovýchodním předhradí Pohanska pak spadá podle klíčových hrobových nálezů do první pol. 10. stol., s možným přesahem i do jeho druhé poloviny. Řadíme sem především nálezy stříbrných záušnic, které jsou ve třech případech zakončeny očkem a v jednom esovitou klíčkou. Do povelkomoravského období částečně zasahuje i výskyt plasticky zdobených olovených knoflíků s ouškem na vysokém krčku. Pro datování povelkomoravského horizontu je mimořádně

důležitý hrob juvenilního jedince H 105, v němž se kombinovaly dva pozdní elementy – staromaďarská bojová sekera/fokoš a ostruhy s velmi dlouhým bodcem. Sekera dokládá průniky nomádských kulturních prvků do velkomoravského prostředí, k nimž mohlo dojít nejdříve na konci 9. či na počátku 10. stol., patrně však ještě o něco později. Pozdní datování hrobu H 106 podtrhují i ostruhy typu Bašelj s extrémními bodci, jejichž délka dosahovala až 5 cm. To je běžné u ostruh 10. stol. z Čech či Německa, avšak naprosto neobvyklé u starších velkomoravských exemplářů. Z žádné velkomoravské lokality nejsou ostruhy podobných parametrů dosud známy. Je zvláštní, že hrob H 105, ačkoli se z typologicko-chronologického hlediska jeví jako jeden z nejmladších na celé lokalitě, patří ve skupině hrobů datovaných radiokarbonovou metodou mezi ty starší. Ani radiokarbonová data však nevylučují, že by mladík zde pochovaný mohl zemřít až v 10. stol.

Radiokarbonové datování jsme realizovali především proto, abychom nezávislou přírodovědnou metodou validovali naše archeologické poznatky. Postupně byly datovány hroby H 105, H 117, H 136, H 143, H 153 a H 154. Všechny analýzy provedla radiokarbonová laboratoř v Poznani (Poznan Radiocarbon Laboratory, Adam Mickiewicz University in Poznań). Z každé jednotlivé kostry vždy analyzovala dva vzorky. Kalibrace byla provedena pomocí programu OxCal, při použití kalibrační křivky InCal13. Pokud vycházíme z rozšířeného 95,4 % intervalu nejistoty, pak byli na stanovené hladině pravděpodobnosti zemřelí pohřbeni v intervalu od konce 8. stol. do konce první čtvrtiny 11. stol. To je však příliš široké datování, které způsobuje tzv. plató v kalibrační křivce pro 9. stol. Nižší hladina pravděpodobnosti 68,2 % sice zužuje interval odhadu, přesto jsou nejstarší hroby vlivem plató kalibrační křivky řazeny v jedné variantě také již od konce 8. století. Vzhledem k celkovému chronologickému vývoji a kontextu lokality jsou však věrohodnější ty z navrhovaných intervalů, které odpovídají konci 9. stol. a první polovině 10. stol. Kolísání kalibrační křivky umožňuje alternativní datování koster. První varianta předpokládá počátek pohřbívání v poslední čtvrtině 9. století a konec nejpozději v závěru první čtvrtiny 10. století. Druhá varianta pak klade počátek pohřbívání podle analyzovaných hrobů nejdříve na konec první čtvrtiny 10. století a závěr pohřbívání nejdříve na počátek poslední čtvrtiny 10. století, či až do první čtvrtiny 11. století. Vždy však musíme uvažovat i o variantě, že skutečná doba, kdy jedinec zemřel, se může nacházet mezi těmito intervaly. Obě dvě varianty zachovávají jen s malými obměnami vzájemné relativní stáří koster.

Nejmladším, respektive, posledním zemřelým ze skupiny analyzovaných koster je žena z hrobu H 136, která při 68,2 % hladině pravděpodobnosti mohla zemřít v intervalu mezi roky 970–1016. Vzhledem ke kom-

paktnímu výsledku můžeme v tomto případě použít i vyšší hladinu pravděpodobnosti (95,4 %). Podle této varianty žena zemřela buď mezi léty 899–923, nebo, mnohem pravděpodobněji, v rozpětí let 947–1020. Hrob H 136 se nacházel na nejsevernějším okraji pohřebiště, a přestože obsahoval stříbrný šperk veligradského typu, je i z hlediska horizontální stratigrafie jedním z nejmladších na pohřebišti. Starý muž z hrobu H 153 z interiéru rotundy, kterého identifikujeme jako zakladatele kostela, mohl podle radiokarbonového datování (na hladině pravděpodobnosti 68,2 %) zemřít v rozpětí let 893–904 (12,8 %) nebo 917–967 (55,4 %).

Shrneme-li výsledky všech datovacích metod, které jsme aplikovali při vyhodnocení pohřebiště ze severovýchodního předhradí Pohanska, pak můžeme konstatovat, že se zde pohřbívalo v rozmezí od konce (poslední čtvrtiny) 9. stol. do první poloviny století 10. Nelze však zcela vyloučit, že některé z posledních pohřbů zde byly uloženy i později. Hřbitov sloužil členům tří generací jedné komunity.

13.3 Jakou roli hrálo severovýchodní předhradí s kostelem a pohřebištem v rámci velkomoravské aglomerace na Pohansku a jaký byl společenský status komunity, která zde pochovávala?

Abychom pochopili postavení komunity, která pohřbívala u rotundy na severovýchodním předhradí, musíme nejdříve provést základní synchronizaci s jinými částmi Pohanska, především s tzv. velmožským dvorcem, kde se nacházel první kostel, a s ním souvisejícím pohřebištem. Celý tento sídelní areál je interpretován jako raně středověké *palatium* – jedno ze sídel velkomoravského panovníka. Je nutné zjistit, zda se obě nekropole časově překrývaly, příp. jak dlouho jejich souběh trval. Výsledek takové komparace není významný pouze z hlediska datace, ale i pro historicko-sociální interpretaci dvou blízkých kostelů a komunit, které u nich pohřbívaly.

Zjistili jsme, že minimálně 33 hrobů z pohřebiště u prvního kostela obsahovalo nálezy, které jsou typologicky shodné s předměty z okolí rotundy na severovýchodním předhradí. Obě nekropole tak s velkou pravděpodobností existovaly po jistou dobu současně. Jak dlouhá ta doba byla, není snadné odhadnout. Můžeme vycházet pouze z poznatků o horizontální a vertikální stratigrafii pohřebiště u prvního kostela. Je zřejmé, že kostelní pohřebiště na severovýchodním předhradí bylo podle hrobových nálezů založeno až v okamžiku, kdy se v prostoru velmožského dvorce již po nějakou dobu pochovávalo. Počátek pohřbívání u rotundy

(a patrně i vznik druhého kostela) lze klást nejdříve do období, kdy proběhla velká přestavba velmožského dvorce a byla vztyčena jeho mladší palisáda. Vyloučit nelze ani o něco pozdější datování. Obě pohřebiště následně koexistovala vedle sebe. Otázkou zůstává, zda se u rotundy pohřbívalo nakonec o něco déle, jak by mohly naznačovat výraznější nálezy z povelkomoravského horizontu, či zda obě nekropole skončily současně někdy v průběhu 10. stol. Odpověď by mohlo přinést např. radiokarbonové datování větších sérií vzorků z obou nekropolí a jejich následná komparace.

Pohřebiště na severovýchodním předhradí kvantitou ani kvalitou hrobových nálezů nedosahuje úrovně špičkových velkomoravských lokalit. I pohřebiště u prvního kostela na Pohansku, které bylo součástí tzv. velmožského dvorce či panovnického *palatia*, bylo mnohem bohatší a rozsáhlejší. Šperky ze zlata a hroby s meči na severovýchodním předhradí zcela chybí. U prvního kostela je také mnohem více hrobů s ostruhami, které indikují přítomnost jízdních bojovníků, patřících ke společenské elitě té doby. Uvedené rozdíly lze vysvětlit dvojím způsobem. Jako pravděpodobnější se jeví varianta, že komunita pohřbívající u rotundy nedosahovala takového společenského statusu jako lidé příslušející k velmožskému dvorci, kde byli pochováni v okolí mnohem honosnějšího svatostánku. Nelze však vyloučit ani eventualitu, že pohřebiště na severovýchodním předhradí je o něco mladší a pohřbívalo se zde ještě v době, kdy nebyl zvyk ukládat milodary do hrobů tak rozšířen. Možná je i kombinace obou faktorů.

Je zřejmé, že hroby ze severovýchodního předhradí Pohanska nelze přímo srovnávat s pohřebištem na velmožském dvorci, ani s dalšími centrálními nekropolemi Velké Moravy, jakými jsou např. kostelní hřbitovy u baziliky, dvouapsidové rotundy či prvního kostela v Mikulčicích nebo pohřebiště na Sadech, Špitálkách a Na Valách v uherskohradištsko-staroměstské aglomeraci. Zde evidujeme jak nálezy zlatých šperků, tak i hroby s meči či početné pohřby s ostruhami. Tyto lokality se od severovýchodního předhradí Pohanska liší nejen vyšším sociálním statutem části elit, která zde pohřbívala, ale i svým časnějším datováním.

Přestože pohřebiště u rotundy na Pohansku nefiguruje mezi nejbohatšími lokalitami Velké Moravy, nepatří zároveň ani mezi nejchudší. Zvláště dobře to vynikne při srovnání s kostelními hřbitovy, jejichž existence spadá do posledních desetiletí 9. stol. a počátku století následujícího. Z komparace vyplývá, že hřbitov na severovýchodním předhradí Pohanska byl plně srovnatelný s ostatními zástupci specifické skupiny nekropolí, které vznikaly u nejmladších velkomoravských či nejstarších přemyslovských kostelů někdy ke konci 9. stol. I když v jejich okolí existovala pohřebiště svým rozsahem povětšinou menší než na Pohansku, relativní zastoupení šperků či zbraní je dosti podobné.

Komunita, která pohřbívala okolo rotundy na Pohansku, zanechala funerální památky, které svým charakterem rámcově odpovídají známým pohřebištím christianizované středoevropské elity z 8. až 10. stol., třebaže ne té z nejvyšších pater tehdejší společenské pyramidy. Specifické postavení pohřebiště na severovýchodním předhradí v rámci této skupiny souvisí především s nálezem hrobů *infra ecclesiam*, které indikují přítomnost mimořádně privilegovaných osob.

K takovým osobám jednoznačně patřil muž z hrobu H 153, který se nacházel v prestižní poloze na hlavní ose kostela. Hrob je výjimečný svým trapezovitým tvarem a je navíc doplněn pečlivou kamennou úpravou stěn v podobě nízké nasucho kladené zídky, tvořené dvěma řadami kamenů nad sebou. Obložení se zachovalo ze dvou třetin, část byla sekundárně poškozena pravděpodobně v pozdějších obdobích. Pečlivá úprava hrobové jámy H 153 je na pohřebišti u druhého kostela jedinečná. Žádný jiný hrob dospělého jedince z tohoto pohřebiště nemá hrobovou jámu upravenou stejným způsobem. Pokud se podobná forma objeví, pak pouze u dětských hrobů. Ani na jiných pohřebištích na Pohansku nebylo kompletní kamenné obložení v takovéto podobě v hrobech dospělých jedinců evidováno. Muž navíc vynikal mimořádnou fyzickou konstitucí, která ho odlišovala od zbytku populace pohřbené v okolí rotundy (Macháček et al. 2014; Sládek 2016). Význam hrobu H 153, vyplývající z jeho dominantní polohy v rámci celého pohřebiště, nesnižuje ani fakt, že osoba v něm pochovaná u sebe neměla žádné milodary. To není u velkomoravských hrobů z interiérů kostelů nic neobvyklého (Galuska 1996), i když také mezi nimi se objeví hroby mimořádně bohaté (Ungermaň – Kavánová 2010, 71–86, Taf. 11.). Muže z hrobu H 153 považujeme za fundátora kostela (Macháček et al. 2014, 145). S pohřby v interiéru rotundy zřejmě souvisela i skupina hrobů, která se nachází na jihovýchodní straně stavby, obecně považované u středověkých kostelů za nejprestižnější. Mezi nimi dominuje hrob H 154, těsně přiléhající z vnější strany ke stěně kostela, kde leží v jedné řadě s mužskými hroby z interiéru. Přestože je na celém pohřebišti zdaleka nejhlubší a největší, byla v něm pochována mladá žena bez jakékoli výbavy. Ze všech žen v populaci však byla bezkonkurenčně nejvyšší, čímž se podobala dominantnímu mužskému jedinci v rotundě, s nímž ho spojuje i praktické identicky radiokarbonové datování. Zdá se, že zde evidujeme skupinu lidí výjimečného společenského postavení, kteří se od zbytku obyvatelstva lišili nejen exkluzivním přístupem k svatostánku, ale i svojí tělesnou konstitucí – patrně zakladatel kostela a jeho nejužší rodina.

Je však zjevné, že v okolí rotundy nepohřbívala pouze rodina zakladatele kostela, ale mnohem širší komunita, která s ní byla určitým způsobem spojena – celá raně středověká *familia*.

13.4 Jsme schopni identifikovat vnitřní sociální strukturu komunity z pohřebiště u rotundy?

Na základě našich výzkumů jsme dospěli k závěru, že na severovýchodním předhradí Pohanska byl ve svém vlastnickém kostele pohřben jeho zakladatel a na okolním hřbitově jeho *familia*. Raně středověká *familia* tvoří strukturu mnohem komplexnější, než je (jádrová/nukleární) rodina, jak ji většinou chápeme dnes. Pojmem, který lépe vystihuje podstatu základní sociální jednotky středověku, je domácnost. V jejím centru sice stál manželský pár a jejich děti, kromě nich však *familii* tvořili i služebníci, čeledí a další na nich závislé osoby, či širší příbuzenstvo jako sourozenci, strýcové či tety. Nejvyšší autoritou byla vždy mužská hlava rodiny („*pater familias*“), která rozhodovala o všech lidech žijících pod jednou střechou či kdekoli jinde na rodových majetcích. Právě postavení pána domu v relaci k dalším dospělým a svobodným mužům v místní komunitě rozhodovalo o sociálním statusu celé *familie*, která podléhala jeho autoritě. Mezi jednotlivými *familiemi* existovaly značné rozdíly v jejich společenském postavení. K těm nejlépe situovaným patřily domácnosti *principes* a různých předáků místních komunit. Zpočátku se místní „šlechta“ a její hroby nevyčleňovaly z běžné společnosti a společných nekropolí. Ke změně dochází až v závěru merovejského a na počátku karolínském období. Značné sociální rozdíly existovaly i uvnitř jednotlivých *familií*. Podle H. Steuera se mužská složka domácnosti vysoce postaveného velmože merovejského období skládala z hlavy rodiny, jeho synů či bratrů a vojenské družiny – hroby těchto lidí obsahovaly bohaté nálezy v podobě zbraní či součástí kroje či dalších milodarů. Naopak chudé hroby patřily osobně nesvobodné čeledi (Steuert 1982, 519–521).

Podle počtu hrobů a datace pohřebiště usuzujeme, že komunita, která u rotundy na severovýchodním předhradí Pohanska pochovávala své mrtvé, čítala asi 60–90 jedinců, což odpovídá velké raně středověké *familii*, která mohla být rozšířena o další přidružené, avšak do jisté míry autonomní skupiny.

Komunita, která pohřbívala u rotundy na předhradí, měla mnohem přirozenější demografické složení než např. pohřebiště na velmožském dvorci, kde výrazně převažovaly mužské hroby. Rozbor vnitřní struktury ukazuje, že v rotundě byl pochován *pater familias* – její zakladatel i s některými potomky a možná knězem vlastnického kostela. Na prestižním místě hřbitova, jižně od rotundy, pohřbívali po několika generacích další členové jádrové rodiny – ženy, děti a jiní pokrevní příbuzní. V blízkosti kostela se nacházelo i několik hrobů s ostruhami. Jednalo se patrně o družiníky velmože z rotundy, kteří zde našli místo svého posledního odpočinku i s rodinami. Zvláštní okrsek za apsidou sloužil k pohřbívání společensky lépe situovaných dětí *familie*. Jiné děti se kumulovaly

u vstupu na hřbitov. Ne všichni lidé měli právo na vysvěcenou a ohrazenou půdu kostelního hřbitova. Část z nich zůstala vně, pochována podél hřbitovní ohrady či ve zvláště vyčleněné skupině. Podle hrobových nálezů se však nejednalo o lidi sociálně níže postavené. Spíše nemohli či nechtěli být pohřbeni u kostela z ideologických a náboženských důvodů. Některé další hroby mohly patřit i cizincům přičleněným k *familii* velmože. Na okrajích hřbitova se nacházely i hroby lidí, většinou žen, z nejnižších příček sociální hierarchie. Celkově však u rotundy nenacházíme ve větších počtech pohřby, které bychom mohli jednoznačně spojovat se služebníky, otroky či jinými sociálně marginalizovanými skupinami. Tito lidé však mohli být pochováni zcela mimo kostelní hřbitov, na méně prestižních místech sídliště. Takové pohřby známe i ze severovýchodního předhradí Pohanska, kde jich bylo minimálně 50. Na konci existence hřbitova došlo ke změnám v pohřebním ritu a rozpadu tradičních struktur.

Na základě širší komparace a rozboru vnitřní struktury lze konstatovat, že hřbitov u rotundy se jako celek principiálně neliší od jiných středoevropských nekropolí, kde v raném středověku pohřbívala elita a lidé z jejího okolí. Předpokládáme, že kostelní hřbitov na severovýchodním předhradí Pohanska sloužil rozvětvené *familii* velmože, v němž můžeme spatřovat beneficiáře či úředníka velkomoravského panovníka, jehož sídlem mohl být tzv. velmožský dvorec z centrální části Pohanska. Pokud jsou naše úvahy správné, objevili jsme na Pohansku pohřebiště jednoho z našich nejstarších šlechtických rodů, jehož jméno stejně jako další osudy zůstaly bohužel zapomenuty.

13.5 Můžeme spojit archeologické struktury objevené na severovýchodním předhradí Pohanska s konkrétními společenskými procesy, které probíhaly uvnitř raně středověké Evropy?

Domníváme se, že rotunda z předhradí je dokladem emancipace některého z raně aristokratických velkomoravských rodů, který si svatostánek vybudoval jako svůj vlastnický kostel (*Laval 2016, 80*). Tímto termínem, v němčině „Eigenkirche“, se označuje chrám, který držela nějaká osoba či skupina osob. Ve vlastnictví, resp. držbě se nenacházela pouze budova kostela se svojí výbavou, ale také pozemek s dalším příslušenstvím, právo výběru desátek a dalších církevních poplatků. Patron kostela mohl rovněž ustanovit svého vlastního kněze (*Wood 2006, 1*).

Pozice zakladatele kostela, který musel být ve všech ohledech výjimečný člověk, uvnitř velkomoravské spo-

lečnosti však není dosud vyjasněna. V raně středověkém Bavorsku se stavitelé kostelů rekrutovali, pokud pomineme panovníka, jak ze svobodných a dědičných majitelů alodiálních pozemků, tak i z významných beneficiářů (k pojmu beneficiář viz např. *Jan 2006, 192; Jan 2009, 461–472*) – úředníků, družiníků a jiných vysoce postavených osob, kteří ve službách knížat či králů drželi různé úřady či důchody (*Wood 2006, 34*). Obě možnosti připadají teoreticky v úvahu i v našem případě.

Pokud by měl být beneficiářem velkomoravského knížete, pak v kontextu Pohanska nejspíše zastával funkci správce hradu, pro kterou se ve střední Evropě 12. století ujalo pojmenování *castellanus* (*Jan 2009, 471; Wihoda 2010, 260–265*). V 7. až 9. stol. se již tito úředníci objevili v západní a severní Evropě v prostředí velkých emporií či wiků, kupeckých a řemeslnických center, kde zastupovali zájmy králů a jeho fisku. Tak tomu bylo např. v Haithabu – významném obchodním středisku na hranici mezi Říší a vikingským světem, kde se nazývali „comes vici“ (Wikgraf). Známe je i z dalších míst, kde jsou označováni jako „Wicgerefa“ (Londýn, rok 685), „praefectus vici“ (Birka), „praefectus emporii Quentowic“ (Quentowic, v letech 858–868) apod. Angažovali se především při výběru cla a udržování pořádku a míru uvnitř sídliště. Ve válečných dobách se starali i o vnější bezpečnost emporia (*Jankuhn 1986, 140, 204–205, 212–215*).

Správcové, prefekti či kasteláni žili jednak z benefitů, které vyplývaly z jejich úřadu (mohli získávat svůj podíl na různých pokutách, podílet se na organizaci dálkového obchodu, později i vybírat cla, mýta apod.), podle Libora Jana však se svým úřadem získávali i propůjčené statky či pozemkovou výbavu, která sice ještě i v 11. a 12. stol. nebyla principiálně dědičná, ale mohla mít již hodně společného s lénem (*Jan 2009, 469*). Na takovém principu se začala postupně konstituovat pozemková šlechta i v našich zemích. Ostatně právě to dokumentuje známá a často diskutovaná zpráva o konfliktu správce hradu Lštění a později Bíliny Mstiše s Vratislavem II., kterou ve své kronice zaznamenal Kosmas (*Jan 2007, 873–902; Klápště 2005, 48–52; Zemlička 1997, 201–242*). Mstiš, označovaný Kosmou jako „comes urbis Beline“ byl zřejmě muž velice krutý, neboť když věznil na příkaz knížete Spytihněva jeho zajatou švagrovou, ženu pozdějšího knížete a krále Vratislava, „každé noci její nohu okovem připoutával k své noze“. Zároveň však musel být i velmi schopný, když byl pověřen správou hned dvou významných přemyslovských hradů. To připouští i Kosmas, neboť píše, že tento syn Borův byl „muž veliké odvahy a ještě větší výmluvnosti a nemenší prozíravosti“. Svoji statečnost projevil i tím, že přišel požádat Vratislava, jehož ženu kdysi tak ponižoval, aby ráčil „přijíti k slavnému ... posvěcení“ kostela, který Mstiš nechal vystavět s povolením předcházejícího knížete „ke cti svatého Petra apoštola“ v Bílině. Kníže

kupodivu souhlasil, ale pouze proto, aby se Mstišovi pomstil, což přes svou obezřetnost správce nepochopil „...a vzdav knížeti veliké díky, vesel odjel a činil potřebné přípravy k veliké hostině“.

Celou následující historii vypráví Kosmas takto: „Přišel kníže i biskup, a jakmile byl kostel v podhradí posvěcen, vystoupil kníže na hrad k obědu a rovněž se posadili k hodovním stolům hradský správce v svém dvoře před kostelem spolu s biskupem. Za oběda přišel mu posel pošeptati: ‘Odňata je ti správa hradu a dána synu Všeborovu, Kojatovi;‘ ten byl toho času první na knížecím dvoře. K tomu správce hradu odpověděl: ‘Knížetem jest a pánem, se svým hradem ať učiní, co se mu líbí. Co však můj kostel dnes má, nemůže mi kníže odňati.’ Ale kdyby nebyl té noci na radu biskupovu a s jeho pomocí pryč ujel, jistě by byl pozbyl očí i nohy své, kterou kdysi připoutával k noze choti knížete.“ Tolik Kosmas k událostem, které se odehrály v roce 1061 (*Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, ed. B. Bretholz, MGH SS II, Berolini 1923. Český překlad citován podle: *Hrdina – Bláhová – Fiala 1972*, 102).

Přestože mezi Mstišem a naším mužem z rotundy zeje mezera více než 150 let, nelze se ubránit dojmu, že si byli oba v lecčem podobní. Díky své tělesné konstituci musel i nebožtík z hrobu H 153 za svého života vzbuzovat úctu a jistě vynikal hrdinskými činy na bitevních polích. Vzhledem k pokročilému věku, kterého se dožila jen malá část tehdejší populace (podle antropologa Vladimíra Sládka patřil ke třem nejstarším lidem na celém pohřebišti u rotundy), byl jistě i on zkušený a prozíravý. Především si však také on, stejně jako Mstiš, nechal vybudovat svůj kostel na předhradí hradu, který měl ve své správě, jak se domníváme.

Na předhradí Pohanska začal na konci 9. stol. budovat své rodové dominium s kostelem v symbolickém středu. Vystavěl ho mimo vlastní opevněný areál a sféru knížecí moci. Když přijel velkomoravský panovník na Pohansko, patrně hodoval, podobně jako Přemyslovec Vratislav později na Bílíně, ve svém vlastním paláci (*in palatio ducis*), který identifikujeme s archeologicky prozkoumaným velmožským dvorcem s honosným kostelem uvnitř opevnění, zatímco jeho správce se musel spokojit s mnohem skromnějším kostelíkem v podhradí (*ecclesia, que est sita in suburbio*). Otázkou je, zda také neupadl v něčí nemilost, jak by mohly naznačovat některé zásahy na jeho kostře, které antropologové interpretují jako doklady dekapitace (*Sládek 2016*). Jeho lebka ležela v hrobě ve zvláštní poloze, postavená na bázi, a kostře chyběly tři krční obratle, což naznačuje, že s ní mohlo být posmrtně sekundárně manipulováno. Každopádně z Pohanska neuprchl, protože byl i po svém tragickém konci s nejvyššími poctami pohřben ve „svém“ kostele mezi svými nejbližšími. V okolí rotundy pak našli místo posledního odpočinku i ostatní členové rodiny, sloužící a další osoby patřící do širšího okruhu lidí na něm závislých, které bychom mohli označit jako raně středověká *familia* (*Hassenp-*

flug 1999, 227; *Scholkmann 1997*, 455–464; *Smith 2005*, 86–87). Patří sem možná i jeho ozbrojení družiníci se svými vlastními rodinami. Separátní hřbitovy, kde jsou pohřbeni nejen členové šlechtické rodiny, ale spolu s nimi i osoby v závislém postavení (sloužící), známe již z merovejského období z Belgie (např. Beerlegem) či Německa (Niederstotzigen, Kircheim am Ries, Groböhöbing). Tato pohřebiště jsou německými archeology považována za významný jev, který s vysokou pravděpodobností svědčí o panování rané šlechty nad lidmi (*Böhme 2008*, 26–36; *Burzler 2000*, 138–140).

Stavba kostela měla v době počínající christianizace mimořádný symbolický význam, s nímž byl spojen veliký sociální kapitál (*Laval 2016*, 80). Měla především vyjadřovat stoupající prestiž svého stavebníka (*Klápště 2005*, 48–50), který se svojí fundací snažil napodobit vladaře. Druhý kostel z Pohanska sice zdaleka nedosahoval kvalit chrámu z velmožského dvorce, který považujeme za knížecí „palatium“ (*Macháček 2008*, 107–125), i tak se však jednalo o prestižní stavbu, zvláště když byl kostel, jako jedna z mála staveb v této části raně středověké Evropy, zbudován z kamene.

Proces, při kterém se příslušníci raně středověké elity začali separovat od většinové společnosti a pohřbívat své mrtvé buď ve zvláště vydělených pohřebních areálech, nebo v přímo v kostelech, započal již někdy v průběhu 6. stol. na území západně od řeky Rýn. Jako jeden z prvních byl v pařížském kostele sv. Jenovéfy (Ste-Geneviève) pohřben roku 511 merovejský král Chlodvík I. Postupně se tento zvyk začal prosazovat v celé franské říši, kde se šířil od západu na východ. Do pol. 7. stol. se hranice pohřbů *infra ecclesiam* posunula až k řece Lech. Ve druhé polovině 7. stol. se tento nový zvyk šířil i po Bavorsku a Švýcarsku, kde svého vrcholu dosáhl někdy na přelomu 7. a 8. stol. (*Böhme 1996*, 477–507; *Burzler 2000*, 90–91). V návaznosti na christianizaci a především hlubokou společenskou transformaci se pohřbívání do posvěcené půdy kostelů šířilo dále na východ, až se v 9. stol. nakonec objevilo i u nás. Stejně jako v případě franských elit doby merovejské, tak i na Moravě o stovky let později se raná šlechta mohla inspirovat u svých panovníků. Tady i tam osoby, kterým bylo umožněno speciální zacházení v rámci pohřebního kultu, musely nejdříve obdržet mimořádná privilegia a získat tak výjimečný společenský status. Analýza textů z náhrobních kamenů, které známe ze západního prostředí, umožňuje definovat, v čem takové zvláštní postavení spočívalo. Lidé, kteří mohli být pohřbeni v kostelech *ad sanctos* (v blízkosti svatých relikvií), a nepatřili přímo k členům vládnoucí dynastie či kléru, se vyznačovali: 1) urozeným původem; 2) společenským uznáním a širokou akceptací mezi obyvatelstvem; 3) bohatstvím; 4) křesťanskými mravy; 5) příležitostně i vysokým úřadem (*Böhme 2008*, 26–30). Je pravděpodobné, že do takové skupiny lidí

patřil i náš muž z rotundy, který stál v čele v *familie*, jejíž členové pohřbívali okolo jeho kostela.

Dalším krokem v poznávání severovýchodního předhradí Pohanska, byl výzkum prováděný již mimo pohřebiště. Tematicky sice již nepatří do této knihy, je však nutné ho alespoň okrajově zmínit, neboť jeho výsledky do značné míry verifikují naše předchozí závěry. Cílem navazujícího bádání nebylo nic jiného než nalezení rezidence, v níž sídlil vlastník kostela a jeho rodina. Místa podobného tomu, které zmiňuje Kosmas, když popisuje, jak hradecký správce Mstiš z Bíliny hodoval s biskupem „v svém dvoře před kostelem“. Latinská předloha českého překladu zní: „*in sua curte, que fuit ante ecclesiam*“ (*Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*, ed. B. Bretholz, MGH SS II, Berolini 1923. Český překlad citován podle: *Hrdina et al. 1972*). Termínem „*curtis*“ a jeho rozbohem z hlediska archeologického se u nás již před lety zabývali A. Hejna a B. Dostál (*Dostál 1975*, 253–259; *Hejna 1965*, 513–583). Svorně konstatovali, že tato rezidenční sídlištní forma k nám byla přenesena ze západu, kde franské dvorce navazují na antickou stavební tradici. Jednalo se podle nich o samostatné sídlištní jednotky – hospodářské komplexy, jejichž součástí bylo i obydlí vlastníka. *Curtis* nebývala opevněna, ale jen ohrazena palisádou nebo pleteným plotem. Uvnitř se nacházely četné budovy – kromě panského domu (*casa dominicata*) mnoho hospodářských objektů, jakými jsou různé sýpky, sklepy, kuchyně, skladiště, pekárny (*pistrinum*) apod. Na rozdíl od mnohem honosnějších a komplexnějších falcí se u nich natolik nezdůrazňovala stránka rezidenční, která byla nutná pro dvorskou reprezentaci panovníka.

Nový archeologický terénní výzkum navázal v roce 2013 přímo na odkryv kostelního pohřebiště, a přestože dosud neskončil, přinesl již během prvních sezón nálezy, jež naznačují, že hledané sídlo muže z rotundy bylo objeveno. Celkově jsme zde za tři roky prozkoumali plochu 1.484 m². Sídlištní část byla od kostelního pohřebiště oddělena na jihu prázdným koridorem širokým cca 4 m. Předpokládáme, že právě tudy probíhala komunikace směřující k hypotetickému vstupu do vnitřní opevněné části aglomerace. Na ploše jsme identifikovali pozůstatky palisádových ohrazení, nadzemních a často víceprostorových domů, dílenských staveb, velké pece – snad oné pekárny (*pistrinum*), zemnice s výjimečným souborem železných nástrojů, které mohly patřit k inventáři oné *curtis*, a především povrchové stavby s vyzděným nárožím, která se podobá

rezidenčním stavbám z velmožského dvorce, které tam jsou interpretovány jako knížecí komnaty – *caminata* (*Dostál 1975*, 64, 281–282, 299–300; *Macháček 2008*).

Na celé ploše zkoumaného sídliště, zvláště na úrovni původního raně středověkého povrchu, ale i ve výplni sídlištních jam, se objevovaly nálezy, které spojujeme s přítomností elit. Nutno zmínit především příčku a hlavici meče, ostruhu, šipky, bronzové prsteny, olověnou hřivnu, stříbrný zdobený plíšek, železná nákončí a průvlečky, rotační brusy k ostření mečů, fragmenty z luxusních importovaných sklaněných nádob apod. Mimořádné nálezy, jako polyedrická fasetovaná perla z horského křišťálu, která má své analogie až v dalekém Jordánsku (*Eger – Khalil 2013*, 156–181), skleněné korálky, části kroužkové košile, ostruhy aj., se koncentrovaly především v širším okolí stavby s vyzděným nárožím. Celkový obrázek doplňuje mimořádně vysoký podíl lovné fauny v osteologickém materiálu, mezi níž se objevují i trofejní zvířata, jakými byli medvědi.¹⁶⁴

Současný stav poznání nám umožňuje konstatovat, že na severovýchodním předhradí Pohanska žila a pohřbívala koncem 9. stol. a v prvních deceniích století následujícího elitní skupina lidí, v jejímž čele zřejmě stál zpočátku muž pohřbený na čestném místě uvnitř rotundy. Mohlo jít o správce knížecího hradu, obklopeného členy své *familie*. Tento člověk již disponoval určitým pozemkovým vlastnictvím a nemovitostmi, jakými byla možná *curtis* na předhradí, jistě však kostel, v němž byl i sám pohřben. Zároveň držel takový majetek, který mu umožňoval kostel provozovat, což muselo být i v raném středověku velice nákladné. Proto se domníváme, že bychom ve smyslu úvah J. Klápště mohli muže z rotundy označit za příslušníka šlechty, tedy člověka, který svoje společenské postavení již opíral o pozemkové vlastnictví (*Klápště 2005*, 28). Pokud jsou naše úvahy správné, pak by onen muž z rotundy a jeho příbuzní reprezentovali jeden z nejstarších šlechtických rodů v naší zemi – již nikoli jen urozence z významné rodiny či ozbrojence z knížecí družiny, kteří si vydobyli své postavení odvahou na bitevním poli, ale vlastníky kostela a dvorce (*Laval 2016*, 80–82).

Naše nálezy z Pohanska a interpretační modely, které jsme na jejich základě zformulovali, pomohou při studiu významného historického procesu, který němečtí medievisté nazývají nobilifikací středověké společnosti (*Burzler 2000*, 171–174). Věříme, že se stanou důležitou součástí nové teorie o raně středověké společnosti Velké Moravy.

- 1 V případě, že jsou prozkoumané polohy na Pohansku označeny ve významu traťových názvů, jsou psány s velkým začátečním písmenem. V případě, že označují obecně typ areálu, jako např. dvorec či předhradí, jsou tyto polohy psány malým začátečním písmenem.
- 2 Kromě hrobů H 51, H 59, H 62 a H 115. U hrobů 51, 59 a 62 z důvodu, že v čase jejich exkavace ještě nebyla plně kodifikována kategorie fakt a hrob 115 byl vyčleněn dodatečně z H 110, kde byly po levé straně vypreparované kostry dospělého jedince identifikovány dislokované kosti dítěte (inf. Ib). U hrobových celků 63 a 191, kde byli v jedné jámě zjištěni 2 jedinci (63,1 a 63,2; 191,1 a 191,2), figuruje číslo faktu pouze jako identifikátor hrobové jámy, proto byla v tomto případě udělena pouze 2 čísla faktu, i když se jedná o 4 jedince.
- 3 Pokud byl obrys delší osou směřován na JZ–SV, pozornost byla soustředěna na JZ polovinu objektu z důvodu předpokladu, že právě tam bude nalezena lebka pohřbeného. Obecně, na Pohansku dominuje ukládání nebožtčků hlavou směrem k JZ. Pokud měl obrys Z–V orientaci, otevřela se nejprve západní polovina hrobu (většinová orientace hrobů raně středověkých pohřebišť). U orientace se SZ–JV, což je druhá nejčastější orientace hrobů na Pohansku, byl objekt snižován v SZ polovině objektu, opět z důvodu, že bylo možno předpokládat nalezení lebky právě v této polovině hrobu.
- 4 Úroveň začištěného podloží; profil; úroveň těsně nad kosterou; úroveň vypreparované kostry; výkop hrobové jámy; další speciální úrovně podle nálezové situace, např. detaily negativů dřevěné konstrukce; kamenné konstrukce; detaily hrobového inventáře; tafonomické detaily atd.
- 5 Ovalný tvar hrobové jámy byl na pohřebišti zaznamenán pouze u dětí a nedospělých jedinců. Výjimku tvoří pouze pohřeb ženy ve skrčené poloze (H 97), který velmi pravděpodobně se hřbitovem kolem rotundy nesouvisí.
- 6 Do skupiny O je přiřazen mimo jiné také hrob H 92 s ostruhami, který spolu s hroby H 60 a 61 vytvářel řadu orientovanou JZ–SV.
- 7 H 3, H 4, H 84, H 149, H 187. U hrobu H 241 F. Kalousek popsal tvar hrobové jámy jako lichoběžníkový, bez další charakteristiky. Podle nákresu hrobu lze usuzovat, že se jedná o sbíhání stěn v prostoru u nohou (Kalousek 1971, 141).
- 8 Hrobový inventář byl evidován u jednoho dětského (H 3) a jednoho ženského hrobu (H 84).
- 9 Kubaturu hrobové jámy nebereme v potaz, protože průměrná kubatura jámy na pohřebišti kolem prvního kostela je více než trojnásobná oproti průměrné kubatuře jámy na pohřebišti u druhého kostela (1,76 : 0,55 m³).
- 10 V Lumbeho zahradě je poměr pohřbených do trapezoidních hrobových jam následující muž – žena – neurčený dospělý – dítě = 1 : 3 : 1 : 4 (Frolík a kol. 2014, 109).
- 11 Na pohřebišti kolem prvního kostela převládaly kubatury v intervalu 1,51 až 2 m³ (80 hrobů). Velkých hrobových jam od 2,51 do 6 m³ bylo prozkoumáno celkem 61 – v této skupině byli pohřbíváni zejména mužští dospělí jedinci, kteří ale na pohřebišti převažovali nad ženami obecně 148 : 82. V této skupině se nachází např. H 174 s mečem nebo H 253 s kováním zdobeným emailem nebo také H 212 bez inventáře.
- 12 Juvenis: H 67, H 105; ženy: H 111, H 143; muži: H 61, H 66, H 72, H 80, H 87, H 110, H 151, H 153, H 162, H 166, H 168, H 190, H 191.
- 13 Pod pravým spánkem se nacházely dva korálky a drobný zlo-
mek, pravděpodobně ze závěsku z fosilizované ulity. Při proplavování výplně ze dna hrobové jámy byla dodatečně objevena pozlacená bronzová náušnice (tab. 13).
- 14 H 61, H 87, H 88, H 105, H 143, H 166, H 169, H 171, H 185, H 194, H 196.
- 15 Jejich vzdálenost od středu kostela je víc než 10 m, pohybuje se v intervalu 11–16 m; H 52 obložený kameny se nacházel JV od rotundy, H 192 a H 195 s negativy dřevěných úprav zas JZ od rotundy, všechny ostatní hroby byly situovány na SZ–Z–SV od kostela a byly upraveny pomocí kamene.
- 16 Nové výzkumy prozatím nepublikovány.
- 17 H 52, H 63, H 68, H 71, H 73, H 76, H 77, H 79, H 88, H 102, H 110, H 117, H 124, H 126, H 133, H 134, H 146, H 147, H 148, H 152, H 153, H 157, H 159, H 172, H 176, H 179, H 180. V případě H 164 se jedná o kombinované kameno-kostěné obložení.
- 18 Jiná teorie předpokládá vchod na jižní straně stavby (Macháček et al. 2014, 115).
- 19 Na základě inventáře nalezeného ve funkční poloze – stříbrné náušnice s oboustranným hrozníčkem a spodním obloukem zakončeným očkem – lze jedince zařadit k ženskému pohlaví.
- 20 Young adult – 20 až 35 let; middle adult – 35 až 55 let.
- 21 H 52, H 63, H 71, H 79, H 110, H 126, H 133, H 147, H 172, H 176, H 179.
- 22 Ploché kameny se však pravděpodobně nenachází v původní poloze. Středem hrobové jámy a v podélné ose kostry se táhl mohutný kořen kaštanu, který rozdrtil lebku a poničil pravou část hrudníku. Je možné, že síla rostoucího kořene kameny uložené původně svisle transformovala do horizontální polohy.
- 23 H 171 se nacházel v jižním rohu starší palisády/ohrazení kostela a porušoval výkop hrobu H 214.
- 24 H 78, H 79, H 124, H 127, H 128, H 158, H 170, H 174, H 179.
- 25 H 73, H 100, H 134, H 177, H 178, H 180, H 199, viz kapitola 5. Rozsah pohřebišť – jeho ohraničení a původní povrch, obr. 11.
- 26 Informace z písemné zprávy: Petrografické určení kamenného překrytí hrobů v okolí sakrálního objektu na sv. předhradí Pohanska u Břeclavi v roce 2009, autor A. Přichystal, 2009.
- 27 Nestandardní polohu ženy mohly způsobit zdravotní potíže: Antropologická analýza skeletu prokázala zranění na zadní straně diafýzy levého femuru. Výsledky výzkumu budou brzo publikovány.
- 28 Počet evidovaných kamenů 44 ks, váha 52 kg.
- 29 Počet evidovaných kamenů 52 ks; váha 54 kg.
- 30 Počet evidovaných kamenů 53 ks, váha 59 kg.
- 31 Počet evidovaných kamenů 28 ks; váha 39 kg.
- 32 Počet evidovaných kamenů 79 ks; váha 61 kg.
- 33 F 41: 120 × 110 × 10 cm, orientace S–J, počet kamenů 150, váha kamenů 63 kg; F 42: 123 × 90 × 16 cm, orientace S–J, počet kamenů 93, váha kamenů 60 kg, mezi kameny zlomek žernovu; F 43: 180 × 85 × 16 cm, orientace Z–V, počet kamenů 141, váha kamenů 73,5 kg; F 44: 165 × 84 × 16 cm, orientace SV–JZ, počet kamenů 71, váha kamenů 38 kg; F 45: 130 × 110 × 20 cm, orientace JV–SZ, počet kamenů 77, váha kamenů 55,5 kg, mezi kameny zlomek žernovu; F 46: 90 × 90 cm, orientace JV–SZ, počet kamenů 42, váha kamenů 31,5 kg, mezi kameny zlomek žernovu.

- 34 Specifický vývoj názorů na kamenné konstrukce v hrobech proběhl v polské odborné literatuře (*Dzik 2014*).
- 35 H 64, H 126 – dětské hroby, H 191 – juvenilní jedinec, H 162, H 166 – mužské pohřbí, H 143, H 195 – ženy.
- 36 H 154 a H 192 – ženské hroby.
- 37 H 114, H 176 – dětské hroby, H 158 – žena.
- 38 H 64, H 114, H 143, H 154, H 162, H 166, H 176.
- 39 Podle studia fotografické dokumentace by se mohlo o dřevěných podložkách uvažovat také u hrobů H 128, H 153 nebo H 156. V písemné dokumentaci však nejsou pozorování toho druhu zaznamenána.
- 40 Ve dvou z nich byly nalezeny šperky velkomoravského charakteru (H 53 a H 84).
- 41 Jednoramenná skoba se nacházela cca 15 cm východně od distálního konce pravé tibie jedince z H 162, v úrovni vy-preparované kostry. Její souvislost s konstrukcí schránky není jasná. Evidována je v zásypu (tab. 25, tab. 67:8, 113:2).
- 42 H 88, H 126, H 133 a H 172.
- 43 H 171, H 172, H 194.
- 44 H 126, H 183, H 200.
- 45 H 125 a H 191; mladí dospělci: H 105 – hrob obsahoval tzv. fokoš a ostruhu s dlouhými bodci a H 136 – hrob obsahoval čtyři stříbrné hrozníčkové náušnice.
- 46 Tmavě zbarvený obrys kolem skeletu z H 166, tvořený šedou písčitou hlínou s vysokým obsahem drobných zlomků malt a omítek a také drobných kamenů, o rozměrech 242 × 46 × 11 cm byl při terénní dokumentaci interpretován jako negativ po zetlelé schránce. Při podrobné tafonomické studii skeletu z H 166 antropologové dospěli k závěru, že se spíše jedná o pokles zásypu hrobové jámy do sekundárního dutého prostoru, vzniklého dekompozicí měkkých tkání (*Macháček et al. 2014*, 139). Na základě pravidelnosti tvaru půdorysu a jeho značných rozměrů ale existenci primárního dutého prostoru nelze úplně vyloučit.
- 47 H 88, H 133, H 172, H 174.
- 48 Do tohoto počtu se primárně nepočítají kosti z H 164, které tvořily součást kamenokostěného obložení hrobové jámy (viz kapitola 6.2. Úpravy hrobových jam). Použité kosti v H 164 pocházely z H 174, kde byl uložen muž původně ve standardní poloze nznak. Dále sem nebyly zařazeny zlomky lebky a kostí z H 115, kde není zcela jisté, zda dětský hrob H 115 nebyl porušen mladším H 110 anebo zda nebyly dětské ostatky z H 115 uloženy do zásypu H 110 záměrně, jako dodatečný pohřeb.
- 49 H 51, H 109, H 110, H 138, H 181, H 201.
- 50 Do této skupiny nebyly zařazeny hroby s mírně pokrčenými horními končetinami v lokti směrem k tělu, u kterých nebyla rozeznána intencionální poloha uložení rukou na pánvi nebo v prostoru klína. Různé varianty poloh horních končetin mohou být důsledkem tafonomických procesů v průběhu dekompozice měkkých tkání anebo v průběhu vyplňování primárního nebo sekundárního dutého prostoru hrobovým zásypem. Pravděpodobným faktorem při posunu uvolněných kostí jsou i bioturbace.
- 51 Jediný mužský hrob z této skupiny, situovaný severně od rotundy.
- 52 Tato odchylka v poloze horních končetin nebyla identifikována pouze ve skupinách F, H, L, M, N, S, T (viz kapitola 10. Prostorová struktura pohřebiště. Vztah hrobů a kostela).
- 53 Nejstarší doklady o výskytu polohy nznak s rukama v pánevní oblasti máme z mohylníků datovaných do průběhu 8. až 9. století, např. Strážovice nebo Žlutava (*Dostál 1966*, 26).
- 54 9x dítě, 1x juvenis, 4x muž, 1x žena.
- 55 Orientace hrobů JZ–SV, kromě H 405.
- 56 H 400 obsahoval keramickou nádobu a železný nůž.
- 57 Výzkum ještě není publikován.
- 58 8x na jižním předhradí; 4x v Lesní školce; 2x na severovýchodním předhradí (staré výzkumy), na Žárovém pohřebišti a Lesním hrůdu; po jednom pohřbu skrčence na tzv. pohřebišti II na poloze Velmožský dvorec a při řezu valem.
- 59 Podle křesťanské věrouky je důležité odevzdat tělo zemi v místě k tomu vymezeném (locus sacer), kde se má dočkat dne posledního soudu, kdy mrtví povstanou z hrobů a bude rozhodnuto, kdo bude navěky spasen a kdo zatracen (*1991*, J 5, 25, 28-29; *Unger 2006*, 59, 135–138). V závěru raného středověku se pietní chování k lidským ostatkům oslabuje. Hřbitovy jsou plně povrchových skládek povalujících se lidských kostí. V průběhu 14. století, kdy etažová pohřebiště kolem kostelů zdaleka nestačila svou kapacitou, se na uskladnění kostí budují kostnice nebo karnery. Během dalších století však k přechovávání ostatků nestačilo ani toto opatření, až nakonec bylo z hygienických důvodů pohřbívání u městských farních kostelů ukončeno a ukládání mrtvých do země bylo vykázáno za městské hradby, a to císařským dekretem Josefa II. z podzimu roku 1784 (*Navrátilová 2004*, 269–272; *Tinková 2011*, 46–47).
- 60 Mladší hrob do (→) hrobu staršího: H 63,2 → H 63,1; H 77 → H 108; H 104 → H 113; H 139 → H 134; H 167 → H 166; H 164 → H 174; H 186 → H 185; H 191,2 → H 191,1; nejistá stratigrafie: H 115 → H 110.
- 61 K terminologii vícenásobných pohřbů viz (*Lüdemann 1994; Pollex 2000*).
- 62 2x middle adult, 1x young adult.
- 63 K výskytu amuletů předkřesťanské i křesťanské tradice viz kapitola 8.5. Závěsky a náhrdelníky. K vlivům pohřebního ritu na úpravu hrobové jámy viz kapitola 6.2. Úpravy hrobových jam. K symbolice pozice horních končetin viz kapitola 6.3. Poloha zemřelých.
- 64 H 52, H 63,1, H 65, H 72, H 81, H 82, H 112, H 130, H 133, H 172, H 176, H 179, H 191,2, H 195.
- 65 Např. v Lumbeho zahradě na Pražském hradě můžeme na základě publikovaných informací předpokládat pouze tři pohřby s podložením hlavy plochým kamenem H 16, H 138, H 140 (*Frolík – Smetánka 2014*, 62, 207, 208).
- 66 Za konzultaci děkuji doc. PhDr. Petru Pavúkovi, Ph.D., z Ústavu pro klasickou archeologii, UK Praha. Fotografie pohřbu lze nalézt na internetových stránkách: <<http://historum.com/ancient-history/60191-tomb-lakedaemonians.html>>.
- 67 Za určení mnohokrát děkuji Mgr. Gabriele Dreslerové.
- 68 V místě pohřebiště je archeologicky doložena předchozí sídlištní aktivita.
- 69 H 195, H 103, H 133, H 179, H 178, H 172, H 166, H 162, H 158, H 189, H 150, H 83, H 80, H 78, H 72, H 63, H 55, H 136, H 113, H 65.
- 70 Věk dítěte byl na základě antické kulturní tradice rozdělen do několika kategorií. Izidor Sevilský v 7. století rozčlenil věk dítěte do tří základních etap: 1. *Infantia* (od narození po 7 let, kdy nastupuje trvalý chrup), 2. *Pueritia* (od 7 do 14 let – věk čistý, kdy doposud chybí schopnost plazení), 3. *Adolescentia* (od 14 do dospělosti, věk náchylnosti k hříchu). Hranice dospělosti se posouvala v různých kulturách a různých časech podle různých měřítek (*Halířová 2009*, 20).

- 71 Tento souhrn vznikl na základě tříletého antropologického výzkumu pohřebiště u druhého kostela na Pohansku. Poděkovat je proto nutné zejména lidem podílejícím se na přípravě kosterního souboru a těm, kteří se podíleli na jeho analýze, zejména pak lidem z Laboratoře antropologie kostní tkáně PřF UK v Praze. Rád bych proto poděkoval zejména Elišce Makajeové, která významně přispěla k realizaci celého výzkumu. Dále bych poděkoval Martinu Horovi, Veronice Sabolové, Simoně Čerevkové, Tomáši Holovi, Vojtěchu Fikarovi, Zuzaně Valíkové, Kristýně Farkašové, Mirce Filipové a Elišce Turkové za pomoc při přípravě kosterního souboru. Rád bych také poděkoval za ceněnou diskuzi s Margit Berner, Christopherem Ruffem, Patrikem Galetou, Jaroslavem Brůžkem a Markku Niskanenem nad některými otázkami paleodemografických odhadů nebo statistické analýzy. Komparativní soubory pomohli zajistit kurátoři Eva Drozdová, Petr Velemínský, Maria Teschler-Nicola and Karin Wiltshcke-Scrotta. Výzkum byl podpořen grantovým projektem GAČR 14-22823S: The peoples at the end of Great Moravia: bioarcheology and taphonomy of the new cemetery at the northeast suburb at Pohansko (Břeclav).
- 72 Odhad velikosti sídelní populace vychází z postupů publikovaných E. Neustupným (1981, 37–38) a výchozí proměnné byly převzaty z antropologického výzkumu pohřebiště na severovýchodním předhradí Pohanska (*Sládek – Macháček v tisku*). Je ale nutné přihlídnout k řadě limitů předloženého odhadu velikosti sídelní populace. Především předpokládáme, že počet hrobů je konečný, a získali jsme také kompletní údaje o pohřbených jedincích, respektive, že v hrobovém záznamu jsou pohřbeni všichni jedinci dané skupiny a pohřebiště je vykopané celé. V odhadu nezahrnujeme možný vliv migrací, ale vycházíme z předpokladu stacionární populace. Další předpoklad je, že doba trvání pohřebiště byla omezena na 80 let. Poslední skupina předpokladů se týká odhadu potřebných parametrů. I když je možné, že některé z paleodemografických údajů podléhají chybě odhadu (souhrnně viz *Sládek – Macháček v tisku*), předpokládáme, že chyba neovlivnila finální odhad velikosti sídelní populace. Nicméně pro zvýšení spolehlivosti odhadu jsme vycházeli nepřímou z úmrtnostních tabulek, ale vkládali jsme intervalové hodnoty.
- 73 V hrobě H 121 byl objeven slepenec několika jednoduchých bronzových náušnic, jejich počet pouze odhadujeme na šest.
- 74 U tohoto typu šperku vládne terminologická nejednoznačnost. Někteří autoři ho označují i termínem náušnice (např. náušnice s očkem). K diskuzi viz dále.
- 75 Někteří moravští a slovenští badatelé se i přesto přidržují původní terminologie, když tento šperk nazývají byzantsko-orientální, příp. ho označují jako šperk „veligradského či byzantsko-orientálního rázu“ (*Chorvátová 2007; Měřínský 1985, 33, 2011, 493*).
- 76 L. Galuška vyvrací mj. názor Š. Ungermana, který sedmibubínkové náušnice chybně zařadil do staršího velkomoravského horizontu (*Galuška 2013, 246*).
- 77 Jedinou výjimkou je snad špatně identifikovatelný zlomek z Klecan (*Profantová v tisku*).
- 78 Přesný podíl cínu ve slitině nelze na základě provedené analýzy XRF přesně stanovit, protože se měřil povrch šperku, kde značný podíl tvořilo zlato a rtuť jako výsledek pozlaccování.
- 79 N. Profantová se k datování hrobu 190 vyjadřuje rozporuplně. Přestože hrob podle stratigrafických vztahů zjevně patří k nejmladším velkomoravským hrobům u 6. kostela (VM2b), což autorka sděluje na str. 91 svého díla, píše o několik stránek dříve, že „hrob 190 můžeme spolehlivě klást až do závěru VM2a“. Zjevně jí nevádí, že hrob 190 superponuje hrob 189, který podle ní patří do nejmladší skupiny velkomoravských hrobů VM2b (*Profantová 2003, 71, 91*).
- 80 Výjimkou může být gombík z hrobu 164 z Libic, datovaný před rok 955, který je však tak poškozen, že přesné určení výzdobného motivu není možné (*Turek 1976, 275*).
- 81 XRF analýzu šperků provedl dne 6. 5. 2015 Mgr. Jan Petřík v Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity spektrometrem Olympus Delta Premium, za což mu patří náš velký dík.
- 82 Elektronová mikroskopie šperků proběhla v Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity 1. 10. 2015 na skenovacím elektronovém mikroskopu JEOL 6490 LV. Za analýzu děkujeme doc. RNDr. Jindřichu Štelclovi, CSc.
- 83 V jednom případě se jedná o zlomek velkého válcovitého korálku z kamene (čtverec B 66–34).
- 84 H 21: hrob dospělé ženy (old adult).
- 85 H 22, náhrdelník: 19 příčně členěných korálků z nazelenalého průsvitného skla, dva válcovité zelené korálky ze sekaného skla vláknité struktury, šest drobných kotoučovitých korálků tmavé barvy (tmavomodrá, černá?), tři neidentifikovatelné zlomky (*Přichystalová et al. 2014, 40*). Hrob se nacházel v SZ zkoumané části jižního předhradí a byl součástí malého funerálního areálu.
- 86 Pohřeb malého dítěte (infans I) byl dále vybaven čtyřmi kusy bronzových náušnic podunajského typu – pár do sebe propletených náušnic s válcovitým příčně zaškrnceným závěskem; pár náušnic s jednostranným spirálovitým válcovitým závěskem, tvořeným torčovaným drátkem.
- 87 Kromě šesti olivovitých podélně členěných korálků k náhrdelníku patřily ještě dva soudkovité korálky.
- 88 Náhrdelník s těmito korálky se snad vyskytl i v hrobě 7 na pohřebišti v Žižicích (SV od Slaného), které bylo zkoumáno už v 19. století a datováno je do 9. a 10. století (*Košta – Tomková 2011, 324–325*).
- 89 H 172: na pravé straně lebky jednoduchá bronzová kroužková náušnice se zachovaným jedním uzlíkem; v místě krku zbytky náhrdelníku sestaveného z modrého kotoučkovitého korálku s velkým navlékacím otvorem, dvouploškový poškozený kulovitý korálek z červenohnědého skla (povrch), tmavý válcovitý korálek zdobený natavenou spirálou ze žlutého skla, dvouploškový válcovitý čtyřikrát příčně členěný korálek ze žlutohnědého až olivově zbarveného skla (povrch), bronzový drobný předmět tvaru zploštělé cívky s otvorem uprostřed, dva silně zpřehýbané proužky bronzového plechu; u pravé nohy vázovitá nádoba zdobená pod hrdlem jednou řadou šikmých záseků a na horní výdutí širokými rýhami vytvořenými jednohrotým nástrojem.
- 90 Kromě náhrdelníku hrob dále obsahoval dva skleněné gombíky ze světle zeleného skla s kovovým ouškem; železný nůž ve zbytcích dřevěné pochvy (nůž se nacházel v nezvyklé poloze – v místě předpokládaného levého ramene).
- 91 O terminologickém nesouladu kolem olivovitých podélně členěných korálků viz dále (*Košta – Tomková 2011, 307–308*), tam další literatura.
- 92 Délka: rozměr rovnoběžný s navlékacím otvorem; max. šířka: většinou ve středu délky, u korálků se čtyřmi žebry je to max. rozměr mezi vrcholy protilehlých žebry.
- 93 Vně pravé ruky se nacházely zbytky železného nože.
- 94 H 127 od prvního kostela dále obsahoval dva masivní stříbrné pozlacené tepané gombíky, olovený kuličkovitý závěsek, stříbrnou náušnici se čtyřmi bubínky zdobenými po celém povrchu granulací, štíhlou zdobenou nádobou. Kosterní pozůstatky nedospělého jedince se téměř nedochovaly. Hrob se nacházel SZ

- od kostela a SZ delší stěna hrobové jámy těsně kopírovala mladší palisádu z vnitřní strany.
- 95 Datován je do doby maximálně kolem počátku 10. stol. (*Dekóvna 2004*, 58).
- 96 Ideovou analogii kovové perly z Pohanska lze spatřovat v exemplářích objevených na pohřebišti v Lumbeho zahradě – v bohatém, patrně ženském hrobě H 16 (39/73), zde se však jedná o předměty z drahého kovu, konkrétně ze zlata (*Frolík – Smetánka 2014*, 64).
- 97 H 132: *in situ* zůstala pouze lebka, krční páteř a klíční kosti; po obou stranách lebky se nacházely bronzové pozlacené náušnice s oboustranným hrozníčkem.
- 98 Z kostry se zachovaly pouze zuby a kosti bérců a nohou (*Arbman 1943*, 215).
- 99 Vyhodnocení mikrochemických analýz vypracoval doc. RNDr. Jindřich Štelcl, CSc., z Ústavu geologických věd Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity.
- 100 Nález nebyl dosud publikován.
- 101 XRF analýzu všech čtyř olovených křížků z Pohanska provedl Mgr. Petr Dresler, Ph.D. Použit byl spektrometr Olympus Delta Premium.
- 102 <<http://www.prvky.com/82.html>>; <<http://nom.wz.cz/KOVY/olovo.htm>>.
- 103 Výjimku tvoří pouze křížek z dětského hrobu 339 od baziliky, který byl vyroben se slitiny obsahující 42 % Pb a 54 % Sn (*Kouřil 2014a*, 105).
- 104 Hrob dále obsahoval náhrdelník ze skleněných korálek se dvěma závěsky z fosilních ulit; skleněný gombík s kovovým ouškem; smotek bronzových náušnic podunajského typu, zlomek dlouhého trnu patrně z nože. Kaptorga byla součástí náhrdelníku.
- 105 Velmi podobná výzdoba se nachází i na kaptorze ze Zelenče (hrob 37). Jedná se o bronzovou trapezoidní kaptorgu s přední i zadní kovovou destičkou, s víčkem, pouze dno schránky se nezachovalo. Zdobená je vybějeným ornamentem vytvářejícím výzdobné pole a šesti vypnulínami ve dvou řadách po třech. Vybějením jsou zdobené i boky schránky. Do hrobového inventáře patřily i dvě drobné stříbrné záušnice s očkem, hraněný jantarový korál, skleněný korálek kulovitý, nůž, bronzové koncové kování pochvy, zbytky okovaného železného vědra, dva ploché bronzové plíšky (*Profantová – Špaček – Novotná 2011*, 540–541).
- 106 Hrob dále obsahoval náhrdelník z olivovitých podélných členěných perel, dvě esovité záušnice s dvojitou klíčkou z pozlaceného bronzu, nádobu, zbytky okovaného dřevěného vědra, nůž.
- 107 V hrobě 139/6 se nacházely fragmenty ze dvou kaptorg, dále náušnice podunajského typu, typ 7–10 a 7–23 (*Dostál 1966*, obr. 7).
- 108 Hrobový inventář ještě obsahoval kruhovou bronzovou nášivku, dvě esovité bronzové záušnice, tři jednoduché kruhové záušnice z bronzu, fragmenty ze dvou kovových terčů nejasné funkce.
- 109 Velmi pravděpodobně plnil zároveň funkci apotropaionu, který v sobě snoubil křesťanské i pohanské pozitivní síly (skládal se ze skleněných segmentovaných a olivovitých podélně členěných korálek, ze závěsků z fosilních ulit a z kaptorgy).
- 110 Náušnice nebyly ve funkční poloze, je možné předpokládat, že šlo o osobní majetek pohřbené osoby.
- 111 Věk: infans Ib, podle nalezeného hrobového inventáře se zřejmě jedná o dívku.
- 112 Určení původu ulit provedly RNDr. Nela Doláková, CSc., a doc. Ing. Šárka Hladilová, CSc., z Ústavu geologických věd PŘF MU Brno.
- 113 Za určení děkujeme doc. Ing. Šárce Hladilové, CSc., z Ústavu geologických věd PŘF MU Brno.
- 114 Druhohorní měkkýš rodu Crinoidea – ostnokožci.
- 115 Výskyt mušlí kauri v našem prostředí můžeme datovat již do první poloviny 10. století, jejich obliba však kulminuje až v mladohradištním období. Používání kauri jako doplňku korálek v náhrdelníku odráží kulturní vliv přicházející z JV části Evropy, kde se prolínala slovanská a nomádská kulturní tradice a dala tak vzniknout belobrdskému kulturnímu komplexu (*Dostál 1965*, 241; *Giesler 1981*; *Sláma 1958–1959*, 29).
- 116 Bohužel, kostra se zachovala pouze v drobných fragmentech, ale podle velikosti hrobové jámy (145 × 75 × 102 cm) se lze domnívat, že v ní byl pohřben nedospělý jedinec. Náhrdelník spolu se spirálkou z měděného drátku se nacházel pod zlomky lebky (v západní části hrobu). U východní kratší stěny hrobové jámy byla uložena nádoba (*Klanica 2006b*, 67).
- 117 Frekvence nálezů je větší na územích, kde jsou k dispozici výchozy druhohorních či třetihorních souvrství, jako jsou např. Pavlovské vrchy, katastr Zaječčí, Popic a Kobylí v okrese Břeclav (*Březinová – Přichystalová 2014*, 185, 203; *Ungerma 2007b*, 130). Třetihorní menilitová souvrství z katastrů Zaječčí, Popice a Kobylí byla pravděpodobně v raném středověku využívána k těžbě suroviny na výrobu kamenných přeslenů. Zkamenělé schránky plžů byly zřejmě neplánovaným benefitem povrchového dobývání kamene.
- 118 Ochrana před zlými silami.
- 119 Přitahuje dobré, nosí štěstí.
- 120 Hroby s vyšším počtem rolniček než dva kusy (většinou), uložení předmětů podél bérců nebo vedle chodidel – interpretované jako ozdoba obuvi nebo kalhot (*Ungerma 2007a*, 231).
- 121 H 197 byl vzdálen 10,3 m od středu rotundy.
- 122 Plátňová vazba; dostava 10–12 nití na 10 mm v jedné soustavě, 16 nití na 10 mm v druhé soustavě; nitě o síle 0,4–0,5 mm v jedné soustavě a 0,3–0,4 mm v druhé soustavě; zákrut Z; patrně pozůstatky látkového vávku na uschovu předmětů.
- 123 Rozměry: P247045 – max. šířka 2,9 cm; vnější průměr 2,6 cm; max. délka 3 cm; P247046 – max. šířka 2,5 cm; vnější průměr 2,3 cm; max. délka 3 cm.
- 124 Rozměry: P247044 – max. šířka 2,7 cm; vnější průměr 2,2 cm.
- 125 Slovo je odvozeno od slovesa crepare – chřestit, řinčet, halasit.
- 126 Se značnou mírou nejistoty bychom mohli k hrobům s jezdeckou výbavou přiřadit i pátý hrob H 157, kde sice ostruhy chyběly, ale zůstala zde zachována kování z jejich garnitur. Hrob byl poničen recentním výkopem a sám překrýval starší hroby, což mohlo způsobit zánik ostruh, pokud se v hrobu původně nacházely.
- 127 Poměr hrobů s ostruhami k celkovému počtu hrobů na vybraných velkomoravských pohřebištích (*Staňa 2001*, 92): Mikulčice, 2. kostel: 9,1 %, Mikulčice, 3. kostel: 13,1 %, Mikulčice, 4. kostel: 6,9 %, Mikulčice, 6. kostel: 11,5 %, Mikulčice, 11. kostel: 15,4 %, Mikulčice – Kostelisko: 6,1 %, Staré Město – Na Valách: 3,1 %, Staré Město – Na Špitálkách: 14,3 %, Uherské Hradiště – Sady: 10,3 %.
- 128 Poměr hrobů s ostruhami k celkovému počtu mužských pohřbů na vybraných velkomoravských pohřebištích (*Profantová 2003*, 58–59): Pohansko, druhý kostel (rotunda): 12,5 %, Pohansko, první kostel (Velmožský dvorec): 21,5 %, Mikulčice, 2. kostel 19,5 %, Mikulčice, 3. kostel: 24,2 %, Mikulčice, 6. kostel 49 %, 219

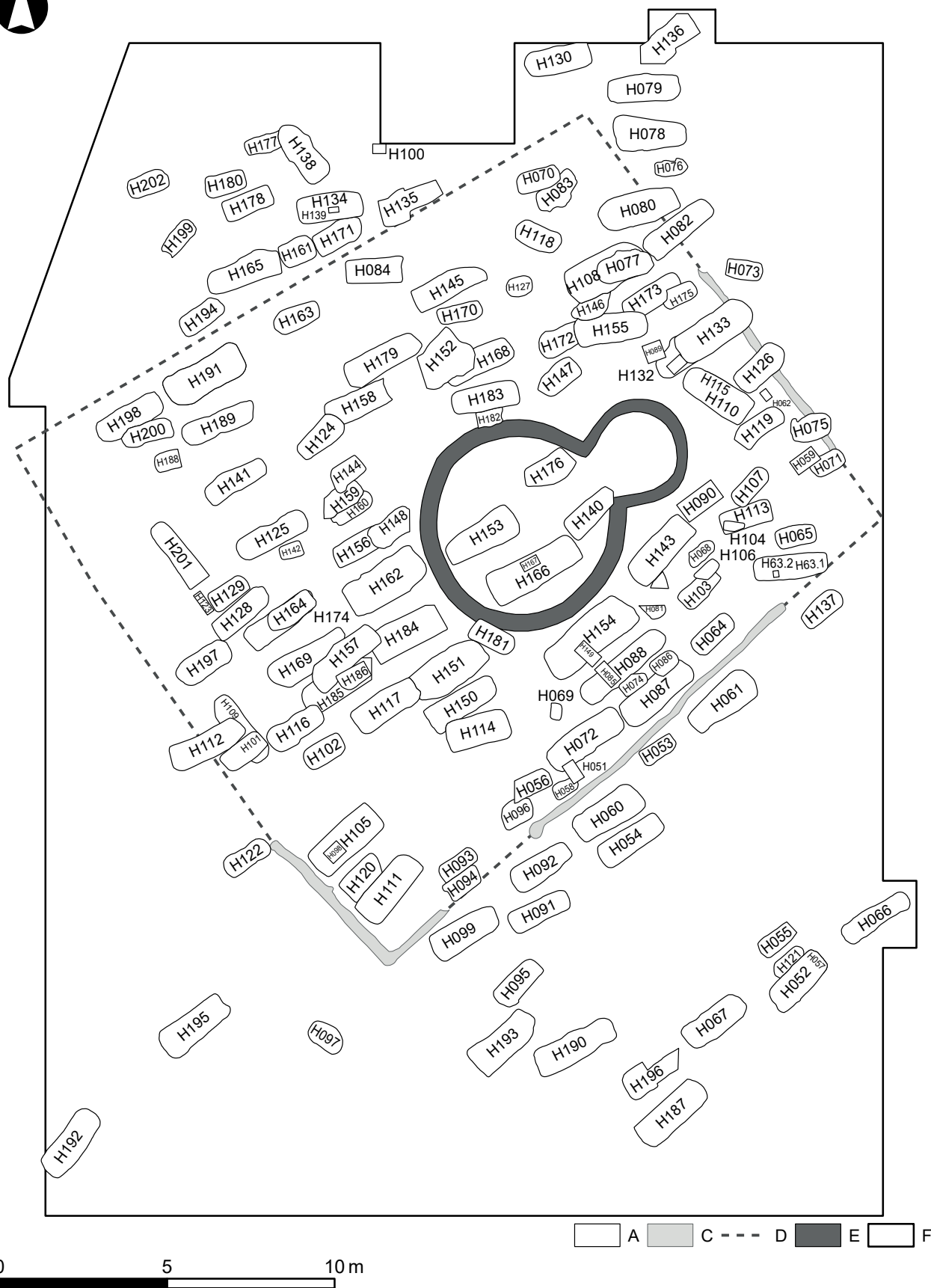
- Staré Město – Na Valách: < 18,8 %, Uherské Hradiště – Sady: 53 %.
- 129 Na druhou stranu existují i venkovská pohřebiště, odkud žádné ostruhy neznáme, např. Velké Bílovice (*Měřínský 1985*) či nekostelní centrální pohřebiště s velmi nízkým podílem jezdeckých hrobů, např. Rajhrad: 0,5 % či Dolní Věstonice – Na pískách: 0,8 % (*Staňa 2006; Ungerman 2007b*, 165–166).
- 130 Za cenné rady o raně středověkých ostruhách děkujeme Thomasi Kindovi z univerzity ve Frankfurtu nad Mohanem.
- 131 J. Vignatiová (*1992*, 65) datuje ostruhy s dlouhým bodcem chybně ještě do 9. stol. s odkazem na tzv. blatnicko-mikulčický horizont, který je v dnešní době již zneplatněný (*Macháček – Dresler – Rybníček 2013; Ungerman 2011*).
- 132 K názorům slovinských kolegů o původním účelu Gradišče nad Bašljem lze jako alternativu doplnit i kultovní funkci místa, která mohla být podobná moravskému Klášťovu či slovenské Bojně, kde v určitém období docházelo k ukládání početných depotů i jednotlivých předmětů v místech starších, pravěkých i raně středověkých opevnění.
- 133 A. Ruttkey datuje třmen typu I/2 s odvoláním na dnes již zpochybněný tzv. blatnicko-mikulčický horizont (*Ungerman 2011*) do první pol. 9. stol. Datování bude asi širší.
- 134 Dalším dokladem synkretického chování povelkomoravských elit je hrob H 64 z pohřebiště v Olomouci – Nemilanech, kde byl pohřben bojovník s nomádkou šavlí a kopím západního typu (*Přichystalová – Kalábek 2014*, 101–104, 234–235).
- 135 Za informaci děkuji B. F. Klímovi, který se zpracování železných artefaktů v Mikulčicích dlouhodobě věnoval.
- 136 Podle P. Čápa byly v expozici ve Starém Městě dva nože se zdobeným žlábkem.
- 137 Nепublikováno. Ústní informace od B. M. Szökeho.
- 138 Při proplavování zásypu hrobové jámy byly dále nalezeny tyto artefakty: z prostoru mezi lebkou a JZ kratší stěnou – železný hřeb (neinventováno, nekresleno); z prostoru SZ rohu hrobové jámy a z prostoru nad krčnými obratli – dva malé zlomky bronzového plechu (tab. 21, 140:3, tab. 67:14).
- 139 Délka artefaktu 13,2 cm.
- 140 Délka artefaktu 9,5 cm, šířka konce s ozubením 0,8 cm.
- 141 H 175/59 byl dokonce umístěn uvnitř západní přístavby kostela, mezi jižním vchodem a zděnou příčkou (*Galuška 1996*, 136).
- 142 Zlomek nože ze zásypu H 78 se nacházel cca 54 cm nad dnem hrobové jámy, někde v prostoru nad rozházenými kostmi hrudníku. Hloubka dna hrobové jámy H 78 je 58 cm, nuž tedy ležel těsně pod začištěným podloží. Malý železný fragment se nacházel cca 16 cm nad dnem hrobu, někde v prostoru nad dislokovanou pávní.
- 143 N. Profantová v katalogové části připravované publikace o pohřebištích v Klecanech popisuje dva fragmenty kovových tyčinek z hrobu 54 jako pravděpodobně zbytky přezky, při analýze hmotné náplně hrobového inventáře však o stejných zlomcích uvažuje jako o fragmentu masivnější jehly nebo jehlice (*Profantová 2010*, tab. 45).
- 144 Etnografické záznamy dokládají, že kvůli připisovaným apotropaickým vlastnostem se ostré železné předměty využívaly také u magických praktik v čase porodu a během šestinedělí (*Fohlerová 2012*, 8–9).
- 145 Artefaktem z H 140 z interiéru kostela by bylo možné vytvořit kruh s dvojnásobným průměrem, tedy kolem 0,6 cm).
- 146 B. Dostál používal termín trojčipé schránky (*Dostál 1981*).
- 147 Podobný typ nákončí s příčným plastickým přesekávaným žebrem byl na pohřebišti u druhého kostela nalezen v H 157 (tab. 62:3). H 125 a H 157 jsou řazeny do stejné stratigrafické skupiny I (obr. 125).
- 148 Podrobněji k poloze viz (*Dostál 1981*, 47).
- 149 Stejná technika byla využita při výzdobě kostěného zvukového nástroje z H 279/49 ze Starého Města – Na Valách (*Hrubý 1955b*, tab. 66:16), artefaktu – asi píšťalky – z H 26 z Pobedimu II v poloze Na laze (*Vendtová 1969*, 181–182) nebo schránky z H 18 v rakouském Pitten (*Friesinger, H. 1978*, Taf. 14).
- 150 Délka 7,9 cm.
- 151 Nález dvoučlenné tzv. cylindrické parohové schránky z hrobového kontextu pochází například ze starochorvatského pohřebiště v severní Dalmácii, lokalita Starče – Gorica, hrob 134 (*Petrinec 2009*, 214, 467), nebo ze skandinávské Birky, hrob 624 (*Arbman 1940*, Taf. 157, 1943, 205–206). Chronologicky se však jedná o starší nálezy.
- 152 V případě hrobu H 63 nelze zcela vyloučit, že nádoba, která se nacházela asi 20 cm na úrovni kostry, nepatřila k hrobu dospělého, ale k malému dítěti, jehož kosti se našly v horních částech zásypu hrobu.
- 153 Okraje s vytaženou horní a spodní hranou a profilovanou ploškou (R_B4PROF), které jsou charakteristické pro typologickou skupinu A, nepřesahují v prostoru tzv. Lesní školky / řemeslnického areálu ani ve fázi svého maximálního výskytu na Pohansko 10 % (*Macháček 2010*, 188).
- 154 Prožlabené okraje, typické pro tuto keramiku, jsou v sídlištních objektech 3. chronologické skupiny zastoupeny více než 20 % (*Macháček 2010*, 186, 188).
- 155 Zkorodovaný bodec měřil minimálně 2,4 cm. Přesahuje tak délku, kterou D. Bialeková uvádí jako běžnou pro ostruhu typu IA (*Bialeková 1977*, 132).
- 156 Viz kapitola 8. Hrobové nálezy.
- 157 Záušnice nalezená v zásypu hrobu 75/VD sem byla patrně sekundárně přemístěna z některého z okolních hrobů – 45/VD, 44/VD či 76/VD (*Kalousek 1971*, 60–61). Dva z nich (45/VD, 44/VD) ovšem samy palisádový žlábek kostelní ohrady porušují a zjevně patří k mladší či nejmladší fázi pohřebiště (to platí i pro hrob 76/VD, který dokonce překrýval mladší palisádu dvorce).
- 158 Podle některých hypotéz mohla kamennému křesťanskému chrámu předcházet starší dřevěná stavba stejné funkce, jejíž existence by vysvětlovala absenci hrobů v prostoru kamenného kostela (*Dostál 1975*, 104).
- 159 Česká historiografie je v tomto ohledu příliš striktní. V německém jazykovém prostředí je užití termínu šlechtic (Adel) mnohem širší. Píše se o Geburtsadel, Dienstadel, Kriegsadel. Pozemková šlechta (Grundbesitzadel) je pouze jednou částí této široce chápané sociální skupiny. Německy mluvící historici i archeologové se nerozpakují uvažovat o šlechtě již od 6. stol., přičemž tento pojem nechápou jako právní kategorii, ale jako všeobecné označení vedoucí společenské vrstvy (*Burzler 2000*, 11).
- 160 Mezi tyto artefakty nejsou počítány žernovy, brusy, ani jinak opracované kameny, které byly sekundárně využity do kamenného obložení hrobů, a dále izolované keramické střepy, jež se mohly dostat do hrobů náhodně z okolní kulturní vrstvy.
- 161 Přesto i zde zůstaly zachovány některé pohanské přezítky, jako byly např. přídavky v podobě keramických nádob (původně asi naplněných potravinami či nápoji).

162 To ostatně nelze zcela vyloučit ani v případě hrobů z interiéru rotundy na Pohansku, které mohou být o něco málo mladší než hroby z jižní strany kostela, jak naznačuje (avšak nedokazuje) radiokarbonové datování (viz kapitola 9.6. Radiokarbonové datování koster z pohřebiště).

163 Za ústní informaci děkujeme Gabriele Dreslerové.

164 Za ústní informaci děkujeme Gabriele Dreslerové.

Obr. 143. Břeclav – Pohansko, Severovýchodní předhradí. Celkový plán pohřebiště. Legenda: A – hrobová jáma, C – žlábek po ohrazení, D – rekonstrukce pravděpodobného průběhu ohrazení, E – základy kostela, F – prozkoumaná plocha.

Fig. 143. Břeclav – Pohansko, North-eastern suburb. Comprehensive plan of the cemetery. Key: A – grave pit, C – enclosure trench, D – enclosure line reconstruction, E – church foundations, F – excavated area.